5

De zwarte handel, de tuchtrechtspraak, de arrestatie van Dien Hoetink in Den Haag op 3 augustus 1944 leidend naar haar dood in Ravensbrück

Oorlog is een massale flirt met dood en vernietiging om de liefde voor het leven te bevestigen.[1]

Korte inhoud van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk zien we dat het leven in het bezette Nederland uiteindelijk totaal ontregeld raakt. De bezetter probeert haar greep op de voedselvoorziening en op de afdracht van landbouwproducten naar Duitsland te versterken, met als gevolg een steeds verder om zich heen grijpende zwarte handel in landbouwproducten. De bezetter voert de druk op RbVVO op en eist scherpe maatregelen. Dien Hoetink stelt daar van haar kant tegenover dat rechtshandhaving met rechtsmiddelen dient te geschieden. Haar – 'recht door zee' – opstelling tegenover de wil van de bezetter is de rechtstreekse schakel naar haar arrestatie. Door de zich snel elkaar opvolgende ontwikkelingen in de oorlogsvoering (onder andere het optrekken van de Geallieerde Troepen vanuit Frankrijk) raakt de Duitse bezetter in een zekere paniek-regie. De gevangenen in de concentratiekampen in Nederland worden versneld naar Duitsland weggevoerd en noch de leiding van RbVVO noch de Duitse bezetter zijn langer in staat om Dien Hoetink uit haar – door de bezetter voor tijdelijk bedoelde – gevangenschap terug te halen. Voor (de 'kwetsbare') Dien Hoetink begint de vele lange maanden durende reis naar haar dood.

5.1 De totale ontregeling van het leven (herfst 1944 tot mei 1945) (4e periode)

Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen karakteriseert Blom de laatste periode van de bezetting met: de totale ontregeling van het leven.[2] Het uitbreken in september 1944 van een spoorwegstaking, bedoeld als ondersteuning van het geallieerde offensief, ziet hij als markering van deze laatste oorlogsfase. De Duitse nederlaag staat vast. De vraag is slechts hoe lang het nog zal duren en welke offers het nog zal vergen.

---

[1] Grunberg, *De mensheid zij geprezen,* 36.
[2] Blom, 'Exploitatie en nazificatie', *De organisatie van de bezetting,* 21-22.

Wat Dien Hoetink betreft, is dit de periode, waarin het vasthouden aan haar opvattingen over de bestrijding van de zwarte handel door toepassing van tuchtrechtspraak escaleert in een ernstig conflict met de Duitse bezetter die de zwarte handel wil bestrijden door blote uitsluiting. Dit laatste was in strijd met het rechtsgevoel van Dien Hoetink dat gebaseerd was, zoals wij eerder zagen, op rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid.[3]

5.2 De zwarte handel

5.2.1 Definities

Zwarte handel ontstaat daar waar normale marktmechanismen niet goed of onvoldoende werken. In oorlogstijd en tijdens een bezetting waarin goederen via distributie-systemen alleen tegen inlevering van 'een bon' en onder gelijktijdige betaling van een bepaald bedrag in geld verkregen kunnen worden, is er sprake van een goede voedingsbodem voor zwarte handel. Dit te meer daar de Duitse bezetter er op uit was de Nederlandse economie ten dienste te laten zijn van de Duitse oorlogseconomie.

Bij de bron waren het in de oorlog bijvoorbeeld boeren die een deel van landbouw- en veeteeltproducten buiten de distributie om zélf op de markt brachten. Dat gold voor bijna alle producten: melk, vlees, graan , koolzaad (om olie van te persen) enzovoorts. Voor veeboeren bleek de zogenaamde noodslachting een bizarre en weinig diervriendelijke manier om meer winst te maken. De regel gold voor beesten die een ongeluk was overkomen en daarom direct geslacht moesten worden. De boeren konden de opbrengsten min of meer zelf houden. De Nederlandse overheid deed er alles aan om deze zwarte handel tegen te gaan, maar slaagde daarin maar gedeeltelijk.[4]

De Jong onderscheidt 'de zwarte kleinhandel' en 'de zwarte groothandel'. Van zwarte kleinhandel was sprake wanneer een producent of kleinhandelaar zelf goederen, die onder de distributiewetgeving vielen, clandestien rechtstreeks aan de consument verkocht. Maar de eigenlijke zwarthandelaar leefde volgens de Jong in de sfeer van de zwarte groothandel: hij kocht bijvoorbeeld in het groot overtollige bonnen en bonkaarten in, verkocht die met winst aan particulieren, vormde uit zijn winsten een flink kapitaal, kocht met dat kapitaal bij minder bonafide bedrijven partijen goederen in en trachtte die partijen weer met winst van de hand te doen.[5]

Wat de activiteiten van de boeren betreft, deze worden door de Jong tot de zwarte kleinhandel gerekend. Was het wel zo dat hun bedrijven tijdens de bezetting goed rendeerden, velen hunner zagen daar niet meer in dan een

[3] Zie hoofdstuk 3.7.3 'De juridische expertise van Dien Hoetink'.
[4] Barnouw, *De hongerwinter,* 16.
[5] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 193-195.

herstel van onrecht dat zij vele jaren hadden moeten ondergaan. De Jong doelt daarbij op de economische gevolgen voor de individuele boer, voortkomend uit de landbouwcrisis in het interbellum. Voor de veehouders bleef het volgens hem zeer de vraag of zelfs de verbeterde opbrengsten hun in staat zouden stellen om na de oorlog hun geslonken veestapel weer op het oude peil te brengen.[6]

5.2.2 De zwarte handel bezien vanuit de 'moraal'

In het kader van zijn vierjarenplan (juni 1940) gaf Göring dan wel de verklaring af dat: *die Niederlande in Wirtschaftlicher Beziehung nicht besser und nicht slechter behandelt werden sollen als das Deutsche Reich*[7], hij heeft er zelf voor gezorgd dat de Nederlanders het niet beter zouden hebben dan de Duitsers. Maar toen de rollen omgekeerd waren heeft hij, volgens Van Bolhuis, ook geen vinger uitgestoken om ook maar enigermate in de 'nooddruft' der Nederlanders te voorzien. Nee, hij kwam op dat moment met het verzinsel dat de Nederlanders bovenal van de zwarte handel leefden en dat men hen gerust aan zichzelf kon overlaten.

Die nooddruft zou zich in de loop der oorlogsjaren voor de Nederlandse bevolking steeds meer gaan openbaren, vooral op het gebied van de voedselvoorziening. Zoals we eerder zagen[8] verschenen er, tot ongenoegen van de Duitse bezetters in de illegale pers in 1943 berichten over miljoenen kilo's verse groenten en fruit die door de bezetter uit het land geroofd werden. Er waren duidelijk twee, niet met elkaar in overeenstemming te brengen, belangen: de voeding van het Nederlandse volk enerzijds en de verplichte leveranties aan Duitsland anderzijds. Tussen deze twee tegenstrijdige belangen gedijde de zwarte handel. Over de bestrijding van de zwarte handel deed zich in de zomer van 1943 een conflict voor tussen Hirschfeld en Rost van Tonningen (de NSB-secretaris-generaal van Financiën). Bij deze gelegenheid viel Rost van Tonningen de Duitse referent voor de voedselvoorziening Von der Wense op zeer felle wijze aan omdat deze niet hard genoeg zou optreden tegen de zwarte handel. Rost van Tonningen zag zich later zelfs genoodzaakt Von der Wense zijn verontschuldigingen aan te bieden.[9]

Uit dit conflict blijkt hoe Von der Wense kennelijk toch een zodanig 'milde' houding aannam om de tegenstrijdige belangen enigszins met elkaar in overeenstemming te brengen, dat hij daarover in conflict kwam met Rost van Tonningen. In een later stadium zou Von der Wense, zoals we nog zullen zien, zich toch genoodzaakt zien om RbVVO, met name in de richting

---

[6] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 7, 194.
[7] Nederland zal in economisch opzicht niet beter en niet slechter behandeld worden als het Duitse Rijk. Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', *Onderdrukking en verzet,* deel I, 352.
[8] Hoofdstuk 4. De ondergrondse krant *Trouw,* 1e jaargang nr. 4 van 8 april 1943.
[9] Scholtens, 'De secretarissen-generaal', *Onderdrukking en verzet,* deel I, 398 nt.

van Dien Hoetink, de duimschroeven aan te draaien met betrekking tot de aanpak van de zwarte handel.

In 1943 werden Rost van Tonningen en zijn echtgenote overigens nog gesnapt bij een zwarte transactie. Van Tonningen wist echter uit de handen van justitie te blijven (dit mede op aandringen van Hirschfeld) en kon daardoor zonder enige terughoudendheid in 1944 de zwarte handel beschrijven als een middel in handen van de Joden om door winstgevende, georganiseerde honger het volk te doordringen met het gif van het bolsjewisme.[10]

De spoorwegstaking van (17) september 1944 – mei 1945, afgekondigd om de geallieerden in hun opmars tegen de Duitsers te helpen, zou er overigens toe hebben geleid dat er een dualisme ontstond – uit moreel oogpunt beschouwd – in de waardering van de zwarte handel vóór en na het uitbreken van de spoorwegstaking: 'Kon vóór de spoorwegstaking het achterhouden van producten nog gerekend worden tot een goede, tegen de Duitse aasgieren gerichte verzetsactie... nu was de toestand volkomen veranderd'. [11] De voedselsituatie in Noord-Nederland (het niet bevrijde deel van Nederland) zou immers snel drastisch verslechteren en leiden tot de Hongerwinter van 1944. De prijzen zouden volledig uit de hand lopen. Kostte 1 mud aardappelen in augustus 1944 f 25,- in april 1945 was de prijs f 700,-. Boter ging per kg in augustus 1944 voor f 50,- over de 'zwarte toonbank', in april 1945 moest men f 240,- betalen.[12]

Het Geallieerde hoofdkwartier had aan de Nederlandse regering in Londen gevraagd om de Nederlandse Spoorwegen (NS) het bevel te geven alle diensten te staken. Zo hoopte men niet alleen de Duitse militaire transporten in de war te gooien, maar ook het transport van de gevreesde V-wapens naar het kustgebied te verhinderen. Het platleggen van de spoorwegen betekende dat het merendeel van de dertigduizend spoorwegmensen moest onderduiken. Dit was een enorme operatie, maar het lukte.[13] Bij eerdere gelegenheden tot staken, zoals de februari-staking (1941) en de april-mei-stakingen (1943) schitterde de NS door afwezigheid, of beter gezegd: door aanwezigheid. De treinen bleven rijden. Het niet staken van het spoorwegpersoneel heeft vermoedelijk het meest bijgedragen tot het verloren gaan van de illusie dat de stakingen toentertijd tot werkelijk nationale stakingen zouden uitdijen.[14]
Van der Heijden benadrukt de symboolfunctie van de spoorwegstaking. 'De spoorwegstaking was immers ook zo'n groots moment uit de Tweede Wereldoorlog? Indien de staking zou zijn opgeheven, zo stelde de Parlementaire

[10] Klemann, *Nederland 1938-1948,* 539 en 640.
[11] Van Bolhuis e.a., 'Prijsbeheersing en zwarte handel', *Onderdrukking en verzet,* deel II, 281.
[12] Van Bolhuis e.a., 'Prijsbeheersing en zwarte handel', *Onderdrukking en verzet,* deel II, 285.
[13] Barnouw, *De hongerwinter,* 26.
[14] Faber, e.a., *Het Spoor. 150 jaar spoorwegen in Nederland,* 218-219.

Enquêtecommissie tien jaar later, dan zou dit een funeste invloed gehad hebben op het moreel van de bevolking'.[15]

In december 1944 verscheen er een kanselboodschap van de gezamenlijke protestantse Kerken en de R.K. Kerk om voor te lezen op de zondagen vóór het Kerstfeest en zo mogelijk op te nemen in de mededelingenbladen van de Kerken. 'Na alles wat ons volk als gevolg van de bezetting geleden heeft, dreigt thans de zwaarste ramp: de ondergang door hongersnood. ..... De Kerken weten, dat er ook ten opzichte van de voedselvoorziening een kluwen van ongerechtigheid is, dat zij niet kunnen ontwarren. ..... Ten scherpste veroordeelen de Kerken een ongeoorloofden zwarte handel. Men late af van deze verschrikkelijke ongerechtigheid. Met aandrang dringen de Kerken er op aan, onder de huidige omstandigheden de voorschriften van de Nederlandsche autoriteiten, zoolang deze autoriteiten over het voedsel kunnen beschikken, nauwgezet na te komen. Laten vooral de boeren thans hun roeping en opdracht tegenover het noodlijdend deel van ons volk vervullen'.[16] Dols heeft na de oorlog aan Trienekens medegedeeld dat het concept van deze kanselboodschap van RbVVO afkomstig was.[17] De Nederlandse regering in Londen zou zich via Radio Oranje ook tegen zwarte handel uitspreken.

Op 26 april 1945 gingen de Kerken nog een stap verder: 'Nu de hongersnood zulk een omvang heeft aangenomen en aan alle kanten slachtoffers eischt, wordt ieder op het hart gebonden zich tot het uiterste in te spannen het harde lot van den naaste te verzachten'.[18] De kerken zaten in die tijd vol, maar misschien niet met veel zwart-handelaren.

Er is ook een meer 'algemeen' waardeoordeel over de zwarte handel: 'Orde, rust, vrijheid, menselijke waardigheid en deugd kunnen slechts gedijen op de bodem van een rechtvaardig staatsbestuur, dat zorg drage de zwakke mens niet te plaatsen tussen de behoeften van zijn maag en de inspraak van zijn geweten'.[19]

5.2.3 De zwarte handel vóór en na het begin van de spoorwegstaking

Wanneer we in het kader van het werk van Dien Hoetink spreken over zwarte handel en tuchtrechtspraak, spreken we over de situatie van vóór september 1944, dus van vóór de spoorwegstaking, die eerst na de arrestatie van Dien Hoetink uitbrak en van vóór de verschrikking van de hongerwinter.

---

[15] Van der Heijden, *Grijs verleden,* 293.
[16] Kanselboodschap der Kerken in Nederland. O.a. in: Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk,* deel II, 190-191.
[17] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 155-156.
[18] Oproep van het Interkerkelijk overleg. In: Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel II, 197.
[19] Van Bolhuis e.a., 'Prijsbeheersing en zwarte handel', *Onderdrukking en verzet,* deel II, 286.

Louwes kwam tot de overtuiging dat de zwarte handel er in het eerste oorlogsjaar slechts toe heeft bijgedragen dat er meer boter en vlees in Nederland gebleven is. Daarna heeft de zwarte handel er, volgens hem, bijzonder weinig toe bijgedragen om de belangrijkste levensmiddelen hier te houden. 'De zwarte handel heeft daarentegen onze positie tegenover de Duitsers ernstig verzwakt, de moraal in Nederland aangetast en voor sommigen het onvermijdelijke lijden zeer verergerd'.[20] Aldus Louwes, die er ook op wees dat Göring als leider van het *Vierjahresplan* één der gevaarlijkste opkopers op de zwarte markt was. Göring deed dit om de arbeiders in de Duitse fabrieken zo goed mogelijk te voeden ten einde hun productiecapaciteit op te voeren.

Al vóór de oorlog, bij voorbeeld tijdens een lezing voor het Nationaal Jongeren Verbond op 10 maart 1939 in Den Haag, had Louwes duidelijk gemaakt een fel tegenstander van zwarte handel te zijn.[21] Kon hij tijdens het eerste oorlogsjaar nog met de gedachte van zwarte handel leven, in de loop van de oorlog werd dat voor hem steeds moeilijker. Met het voortschrijden van de oorlog en het keren der krijgskansen werd ten aanzien van de productie en de bestuurlijke constellatie de situatie in Duitsland er niet beter op. In de herfst van 1943 valt, volgens Trienekens, een duidelijke onzekerheid bij de Duitse bestuursorganen waar te nemen. Dit had zijn weerslag op Nederland: er werden exorbitante exporteisen gesteld door Göring. Deze eisen kwamen voor de Duitse bezetter in Nederland en met name voor de afdeling *Ernährung und Landwirtschaft* en haar chef Von der Wense onverwachts.[22]

Er werd door de bezetter een koppeling gemaakt tussen de exporteisen (naar Duitsland) en de zwarte markt. De Duitse autoriteiten in Nederland begonnen daarop druk op Louwes uit te oefenen om de zwarte handel strakker aan te pakken. Op 20 oktober 1943 deed Louwes, met toestemming van Seyss-Inquart, via een persconferentie een oproep tot het Nederlandse volk om afstand te nemen van de zwarte handel. Daarbij legde hij uit dat de export van levensmiddelen naar Duitsland slechts 7 à 9 % van de totale productie omvatte en dat dit percentage zo gering was dat daaraan geen argumenten ontleend konden worden om tot zwarte handel over te gaan, temeer omdat dit rampzalig kon worden voor de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking. Zijn boodschap werd met grote scepsis ontvangen.

Trienekens en Klemann constateren dat zelfs het percentage van 7 à 9% aan de hoge kant was. Bovendien zou de export bij het ontstaan van echte tekorten aan voedsel in Nederland slechts een beperkte rol gespeeld hebben.[23] In september 1944 probeerde Seyss-Inquart op zijn beurt om Hirschfeld en Louwes in een andere kwestie aan zijn kant te krijgen. Hij stelde hun de eis

[20] Louwes, 'De voedselvoorziening', 630.
[21] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 178.
[22] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 153-154.
[23] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 202. Klemann, *Nederland 1938-1948,* 538.

het volk op te roepen de spoorwegstaking op te geven. De perschef van Seyss-Inquart probeerde al de eerste dag na het uitbreken van de staking de volgende oproep in de kranten geplaatst te krijgen:

> Stilstand van de spoorwegen betekent stilstand van het levensmiddelenvervoer. Niet voor de bezettingstroepen; die beschikken over genoeg middelen om zich van het nodige te voorzien. Spoorwegstaking betekent echter voor het eigen volk gebrek als het even langer duurt en hongerdood als zij aanhoudt.

Hirschfeld liet overigens aan Seyss-Inquart weten dat hij er niet over dacht op te roepen de spoorwegstaking te stoppen. Hij liet Seyss-Inquart tevens weten dat de gevolgen van de Duitse tegenmaatregelen geheel op het Duitse *conto* zouden komen. En hoewel de staking het gevaar van een hongersnood dichterbij bracht, hielden Hirschfeld en Louwes zich stil en riepen niet op tot het breken van de staking. De Duitsers verboden hierop het gebruik van binnenschepen om voedsel, brandstof of andere zaken uit het noorden en oosten naar het westen te vervoeren.[24]

5.2.4 Werkte de zwarte handel in het voordeel van de Nederlandse bevolking?

Zou de voedingssituatie in Nederland zonder zwarte handel beter af geweest zijn? Van Asch van Wijck komt in zijn verhandeling over de Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd bij de behandeling van de rechtspraak van de economische rechter tot de volgende vraagstellingen: 'Indien hetgeen na distributie van de vastgestelde rantsoenen en nadat de Duitsers hun quantum hadden gekregen, overbleef, in de zwarte handel terechtkwam of reeds vooraf was terechtgekomen, kwam dit dan grotendeels het Nederlandse volk ten goede of verdween het toch weer merendeels in handen van opkopers voor de Wehrmacht e.d. en in door Duitsers bedreven zwarte handel? Werd het de Duitsers toekomend quantum berekend naar wat officieel aanwezig bleek en was het dus de kunst om te zorgen, dat zo min mogelijk officieel bleek en dat dus zoveel mogelijk daarvóór in de zwarte handel terechtkwam? Maar waar kwam het uit de zwarte handel ten slotte grotendeels terecht, bij onszelf of bij de vijand? Zouden onze rantsoenen verhoogd zijn, als officieel meer aanwezig bleek te zijn of zou de vijand dan ook het meerdere hebben geroofd?'[25] In het midden latend of een afdoend antwoord te geven was en of wellicht ieder geval niet zijn eigen aspect heeft gehad, bleef die twijfel en heeft deze aan de bestrijding der bedoelde overtredingen iets halfslachtigs gegeven. Men wilde wel straffen, want de distributie, die tenminste nog een

[24] Barnouw, *De hongerwinter,* 26-28.
[25] Van Asch van Wijck, 'De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 496-497.

bepaalde hoeveelheid voedsel garandeerde, moest worden beschermd en in stand gehouden en grove overtredingen konden niet worden geduld, maar overigens was er bovenvermelde aarzeling.
De 'goede' leden van de rechterlijke macht, in het geval van de zwarte handel de economische rechter en het economisch gerechtshof, stuitten de weinig sympathieke minimum-straffen (op het kopen van vlees dat afkomstig was van een clandestiene slachting stond minimaal 6 maanden gevangenisstraf) dermate tegen de borst, dat zij op allerlei wijzen probeerden te ontkomen aan het opleggen van straf. Volgens Van Asch van Wijck werden de economische rechter en het economisch gerechtshof met wantrouwen bejegend: 'Ze werken toch maar voor de moffen'.[26] Naar zijn mening was dit voor de meeste economische rechters en economische parketten een grievend onrecht, omdat de meeste economische rechters en parketleden, voorzover 'goed', geprobeerd hebben het publiek bescherming te bieden tegen de vijand.

Wie uiteindelijk toch wegens clandestiene slachting of zwarte handel veroordeeld werd moest zijn straf uitzitten in kamp Erica te Ommen, een noodgevangenis met 800 plaatsen, waar landarbeid moest worden verricht. Daar de Duitsers ook veroordeelden uit andere 'gestichten' naar Ommen brachten, ontstond er een verkeerd klimaat in kamp Erica en was er regelmatig sprake van mishandelingen.[27]

Met name in de allereerste periode van de bezetting kon menigeen denken dat de rechtspraak, bedreven 'in naam van het recht' in plaats van 'in naam der Koningin', een even normaal karakter zou blijven dragen als de gehele Nederlandse samenleving. Dit bleek een desillusie.[28]

5.3 Tuchtrechtspraak

5.3.1 Tuchtrecht èn economische rechtspraak

Als we spreken over het vasthouden van Dien Hoetink aan het principe van de toepassing van de 'tuchtrechtspraak' in het kader van de zwarte handel is dit op zich juist, maar de terminologie tuchtrechtspraak[29] dient dan te worden beschouwd als mede omvattend de rechtspraak van de economische rechter. Wanneer we stellen dat de controverse tussen de Duitse bezetter en Dien Hoetink het onmiddellijk uitsluiten van de zwarthandelaren versus het toepassen van tuchtrechtspraak betrof, wil daar vooral mee gezegd zijn dat

[26] Van Asch van Wijck, 'De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd', 497.
[27] Van Asch van Wijck, 'De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd', 500.
[28] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 6, 640.
[29] Tuchtmaatregelen dienen ter handhaving van het gezag en ter verzekering van de plichtsvervulling binnen een bepaalde kring. Tuchtrecht en (economisch) Strafrecht staan tegenover elkaar vanwege de beperkte werking van het Tuchtrecht (alleen geldend voor een bepaalde 'kring') tegenover de algemene werking (geldt voor iedereen die zich binnen het rechtsgebied ophoudt) van het (economisch) Strafrecht.

aan de Nederlandse kant van het conflict werd geprobeerd de morele waarden van de (Nederlandse) rechtsstaat nog enigszins overeind te houden: geen veroordeling zonder een objectieve (tucht-) rechterlijke toetsing.

We zullen hierna overigens nog zien dat de opvattingen van Louwes voortdurend meer praktisch gericht waren op het terugdringen van de zwarte handel als zodanig (ten gunste van de voedselvoorziening), terwijl de opvattingen van Dien Hoetink voordurend meer principieel gericht waren op de bescherming van het rechtsbestel tegen een ongewenste bezetter. Zij liet zich in het algemeen gesproken – vergeleken met Hirschfeld en Louwes – meer expliciet uit over en *tekende krachtig protest aan* tegen handelingen door de bezetter die volkenrechtelijk niet geoorloofd waren.

5.3.2 Zwarte handel en strafmaat

De Jong wijst er op dat Hirschfeld en Louwes in augustus 1941 met de Duitse bezetter de overtuiging deelden dat men er met drastische straffen in kon slagen, een gevaarlijke uitbreiding van de zwarte handel te voorkomen.[30] Die drastische straffen konden met name worden opgelegd door de economische rechters, die als enkelvoudige Kamers aan de achttien arrondissementsrechtbanken waren toegevoegd.

In maart 1941 was over deze aangelegenheid overigens door Dien Hoetink, samen met het hoofd van de afdeling Juridische Aangelegenheden van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, over dit onderwerp van gedachten gewisseld met de waarnemend secretaris-generaal van Justitie mr. J.P. Hooykaas. Naast geldboetes en vrijheidsstraffen werd er ook gesproken over de sluiting van bedrijven als op te leggen bijkomende straf. Bij nota van 29 maart deed zij van dit overleg met Hooykaas rechtstreeks verslag aan het College voor de Voedselvoorziening.[31]

De limieten voor dergelijke straffen wegens zwarte handel werden in augustus 1941 door de secretarissen-generaal Hirschfeld en Schrieke (van Justitie) stevig verhoogd: maximaal acht jaar gevangenisstraf en f 100.000,- boete. Bovendien hadden Hirschfeld en Schrieke bepaald dat clandestiene slachtingen en handel in van die slachtingen afkomstig vlees voortaan gestraft moesten worden met minimaal zes maanden gevangenis, clandestiene handel in granen met minstens drie maanden en clandestiene handel in door misdrijf ontvreemde distributiebescheiden eveneens met minstens drie maanden. De bedrijven van de betrokkenen konden door de economische rechter voor vijf jaar gesloten worden. Naar Nederlandse begrippen waren dit zware straffen, naar Duitse maatstaven lichte. In Duitsland was een simpel *Schutzhaftbefehl*[32]

---

[30] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 7, 212.
[31] Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 148 doos 48, dossier 2942.
[32] Bevel tot in gevangenneming ten behoeve van de staatsveiligheid.

van het *Reichssicherheits-Hauptamt* , waar geen rechter aan te pas kwam, voldoende om een zwarthandelaar of een clandestien slachter in een concentratiekamp te doen belanden.[33]

5.3.3 Tuchtrecht in het juridisch kader van Dien Hoetink

Het uitgangspunt voor de verordenende bevoegdheid zoals deze is neergelegd in het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 was, zoals we eerder zagen, gebaseerd op de artikelen 152-154 van de Grondwet van 1938. Artikel 168 van diezelfde Grondwet van 1938 bepaalde: *Alle vonnissen moeten de gronden waarop zij rusten, inhouden en in strafzaken de wettelijke voorschriften, waarop de veroordeeling rust, aanwijzen. De uitspraak geschiedt met open deuren.*[34] Van blote uitsluiting van overtreders van het verbod op zwarte handel, zoals de Duitse bezetter dat wilde, kon er voor Dien Hoetink, als aan de Leidse Universiteit geschoolde juriste, absoluut geen sprake zijn.

Zoals wij inmiddels weten, vormden de begrippen rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid als het ware de basis van waaruit Dien Hoetink aan de regelgeving voor de voedselvoorziening werkte. In een publicatie in *Economisch-Statistische Berichten* (*ESB)* van april 1942 geeft zij dan ook aan dat de verordenende bevoegdheid van de voedselvoorzieningsorganisaties, bijvoorbeeld op het gebied van het vaststellen van prijzen, is onderworpen aan de goedkeuring van de secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij.[35] De organisaties van de voedselvoorziening konden derhalve verordeningen omtrent prijzen zelf vaststellen, doch deze konden niet in werking treden, voordat zij de goedkeuring van de Overheid hadden verkregen. Een soort coördinatie via controle vooraf. Daarmee kon RbVVO zorgen dat de voedselvoorzieningsorganisaties, zoals bijvoorbeeld de (hoofd) bedrijfschappen met hun in verordeningen neergelegde beleid, niet te ver uiteen zouden lopen en ook in de pas bleven lopen met de centrale regelgeving. (Doelen: rechtmatigheid en rechtsgelijkheid).

Als extra zekerheid om er voor te zorgen dat alle belanghebbenden vervolgens ook op de hoogte werden gebracht/konden zijn, werd bepaald dat de verordeningen van de organisaties van de voedselvoorziening bekend werden gemaakt in het *Voedselvoorzieningsblad* en, zo nodig, in één of meer door het desbetreffende bestuur aan te wijzen vakbladen.[36] (Doelen: rechtszekerheid en rechtsgelijkheid).

Er werd een *Raad voor de Voedselvoorziening* ingesteld, die de secretaris-generaal van advies moest dienen bij de uitvoering van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening. In deze Raad werden de grote lijnen van de voedsel-

---

[33] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 7, 213.
[34] Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten,* 453.
[35] Hoetink, (E.W.), *ESB,* No 1368, 158.
[36] Hoetink, (E.W.), *ESB,* No 1368, 160.

voorzieningspolitiek uitgestippeld en hier werd overlegd over een juiste arbeidsverdeling tussen de overheid en de organisaties voor de voedselvoorziening. 'Het zal echter van de werkzaamheid der organisaties en in het bijzonder van het goede inzicht van haar besturen afhangen, in hoeverre het daarmede door de Overheid gestelde doel: zelfwerkzaamheid van het bedrijfsleven en terugtreden der Overheid, inderdaad verwezenlijkt zal kunnen worden'. Aldus Dien Hoetink in één van haar publicaties in april 1942.[37] (Doel: rechtmatigheid).

Ook over de wijze waarop de rechtspraak voor de voedselvoorzieningsorganisaties werd geregeld worden we uitvoerig door Dien Hoetink zelf geïnformeerd in een publicatie van haar hand in *ESB* van juni 1943.[38] Zo schrijft zij dat op 25 augustus 1942 het 'Reglement Scheidsgerecht voor de Voedselvoorziening' tot stand kwam.[39] Voor dit scheidsgerecht dienden alle geschillen gebracht te worden die ontstonden tussen de bedrijfschappen enerzijds en de bedrijfsgenoten anderzijds. De uitspraken van het scheidsgerecht werden eveneens in het Voedselvoorzieningsblad gepubliceerd. Als tweede belangrijk onderdeel voor de 'rechtspraak' van de verticale organisatie voor de voedselvoorziening noemt Dien Hoetink het Besluit Tuchtrechtspraak Voedselvoorziening van 21 september 1942.[40] Dit besluit regelde de tuchtrechtspraak voor het gebied der voedselvoorziening en bevatte onder andere de tuchtrechtelijke sancties bij overtreding van verordeningen, uitgevaardigd krachtens het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en de wijze waarop de voedselvoorzieningsorganisaties zelf aan deze rechtspraak konden deelnemen. (Doel: rechtszekerheid).

Op 18 mei 1940 had de *Führer* nog, overeenkomstig de afspraken van de tweede Haagse vredesconferentie van 1907 en overeenkomstig artikel 43 van het Landoorlogreglement, bepaald dat het in Nederland geldende recht van kracht zou blijven voor zover verenigbaar met de bezetting.[41] Maar, inmiddels was de bezetter zelfs niet meer van plan zich aan de door Dien Hoetink ontworpen regelgeving te conformeren, die tijdens de bezettingsjaren onder de 'jurisdictie' van *Reichskommissar* Seyss-Inquart door de ondertekening van secretaris-generaal Hirschfeld als geldende regelgeving was vastgesteld en in de *Nederlandsche Staatscourant* afgekondigd.

---

[37] Hoetink, (E.W.), *ESB,* No 1368, 160.
[38] Hoetink, (E.W.), *ESB,* No 1422, 212-213.
[39] Besluit van 25 augustus 1942, *Nederlandsche Staatscourant*, no. 164.
[40] Besluit van 21 september 1942, *Nederlandsche Staatscourant,* no. 183.
[41] Mok, *Collaboratie: Personen en patronen,* 31.

5.3.4 Het juridische belang van Dien Hoetink versus het praktische belang van de bezetter

Voor Dien Hoetink waren de zaken betreffende het tuchtrecht echter zeer duidelijk geregeld en zo konden deze volgens haar ook worden uitgevoerd. In de loop van de bezetting gingen de bezetters daar echter anders over denken. De keurig beschreven procedures duurden voor de bezetters te lang. Het was oorlog en tijdens oorlogen worden regels meestal met voeten getreden. Dit leidde tot grote ergernis bij Dien Hoetink en zij probeerde wat zij kon, om de schade te beperken. Er ontstond een conflict. Een conflict tussen partijen, een conflict tussen mensen, een conflict over belangen. Daar waar algemene belangen in het geding zijn moeten individuele menselijke belangen vaak wijken. Wat stelde het belang van Dien Hoetink uiteindelijk voor ten opzichte van de belangen van de bezetter? Had Van Oven niet reeds in 1933 gesteld dat het nieuwe Duitse recht geen 'objectief' recht meer was en derhalve, naar onze begrippen géén recht was?[42] Wat stelde het belang van Dien Hoetink uiteindelijk voor ten opzichte van de belangen van RbVVO? We proberen de gang van zaken zoals deze in de zomer van 1944 leidde tot de arrestatie van Dien Hoetink, te reconstrueren.

5.4 De arrestatie

5.4.1 De reconstructie volgens Trienekens en Dols

De reconstructie van de arrestatie van Dien Hoetink beginnen we bij de versie van Trienekens, weergegeven in zijn proefschrift van 1985. Hij beschrijft enige 'schermutselingen' (einde 1942 en begin 1943) tussen *Ernährung und Landwirtschaft* en RbVVO over de overplaatsing en het ontslag van een ondergeschikte ambtenaar. In dit geval was er volgens Trienekens nog geen sprake van hooglopende conflicten. Dit was volgens hem wel het geval bij de gevangenneming van Dien Hoetink.[43] Uit de archieven worden we over het gebeuren niets wijzer, noteert Trienekens. Stukken die op de zaak zelf betrekking hebben zijn niet aanwezig; wel vindt hij een schrijven van Hirschfeld met pogingen haar vrij te krijgen en een condoleance-schrijven van Louwes van 1 augustus 1945 aan de moeder van Dien Hoetink als duidelijk geworden is dat zij niet meer uit gevangenschap zal terugkeren. In deze brief schrijft Louwes dat hij nauwer met haar heeft samengewerkt dan met wie dan ook. Zij wordt in de bestuursalmanak van 1943-1944 als eerste genoemd, belast met 'juridische en algemeen economische aangelegenheden, zaken be-

[42] Van Oven, 'Objectief recht', 709-710.
[43] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 97.

treffende de bedrijfsorganisatie, uitgave van wettelijke maatregelen op het gebied der voedselvoorziening'.[44] We volgen Trienekens nu even letterlijk:

> Aangezien Louwes' aandacht allereerst gericht was op de organisatie als middel om het voedselvoorzieningsvraagstuk op te lossen, kon zij (Dien Hoetink) een zeer belangrijke plaats innemen. Zij was immers degene, die aan de organisatorische inzichten van Louwes, inzake de regeling van de voedselvoorziening en met name de opbouw van de organisatie, juridische vorm gaf. Verder was zij één van de contactpersonen met de ondergrondse organisaties. In de verhoudingen met de bezetter vervulde zij een merkwaardige rol. Na moeilijk verlopende gesprekken tussen Louwes en diverse Duitse autoriteiten (ook Rauter hoorde hierbij!) werden zij door haar op de gang opgewacht. Zij las hen dan danig de les: hoe zij het wel durfden *dem armen Herrn Louwes* het leven zo moeilijk te maken. [45] Wat zij deed was natuurlijk uiterst gevaarlijk. Dat zei Dols, maar deze zeer bekwame vrouw moet dat ook zelf beseft hebben.[46]

De aanleiding tot haar arrestatie was, aldus Trienekens die een gesprek met prof.dr. M.J. Dols (destijds hoofd van de afdeling Voedingsvraagstukken van RbVVO) aanhaalt uit 1979, het uitlekken van het protestschrijven van Louwes van 26 oktober 1943 tegen de exporteisen betreffende levensmiddelen.[47] Volgens Dols werden al spoedig exemplaren van dit schrijven in Den Haag op de tram verspreid. Dit was natuurlijk tegen het zere been van de bezetter en ook Louwes was hier niet blij mee, gezien de vele moeite die hij zich binnen RbVVO getroostte om het personeel met de grootst mogelijke nadruk aan de vertrouwelijkheid van stukken en informatie te binden, ten einde te voorkomen dat de bezetter 'onnodig' geïrriteerd werd.

5.4.2 De reconstructie aan de hand van eerdere verklaringen van Dols en anderen

Om oorzaak en gevolg goed uit elkaar te kunnen houden, moeten we hier constateren dat de 'aanleiding' voor de arrestatie van Dien Hoetink wel een uitgelekte brief was, maar dat het niet de in 1979 door Dols genoemde protestbrief over de exporteisen was. We zullen later overigens nog zien dat het om een 'gezochte' aanleiding ging. Er is geen enkele reden om Dols als getuige of Trienekens als penvoerder niet serieus te nemen. In 1979 was dit de gehele waarheid voor Dols zoals deze, op dat moment, in zijn geheugen lag opgeslagen. Maar, 33 jaar eerder hadden Dols en met hem andere getuigen een andere brief genoemd met een heel ander onderwerp, een onderwerp dat veel dichter bij het dagelijkse juridische werk van Dien Hoetink lag,

---

[44] Bestuursalmanak 1943-1944, 422.
[45] Deze informatie kreeg Tienekens tijdens een gesprek op 29 maart 1979 met M.J.L. Dols.
[46] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 97-98.
[47] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* bijlage 1, 431-441.

namelijk de tuchtrechtspraak bezien in het licht van de zwarte handel. Hier zien we de problematiek van het in zekere mate onbetrouwbaar zijn van het menselijk geheugen. *Oral history* kan zeker belangrijke inzichten verschaffen, maar zij is vaak onbetrouwbaar ten aanzien van (praktische) feiten.[48]

Trienekens verklaarde in juni 2004: '…. de schuld van het noemen van de verkeerde protestbrief moet enkel bij mij gelegd worden. Dols heeft, begrijpelijk na 35 jaar, geen datum van het betreffende protestschrijven genoemd. Wel zei hij, dat hij de oorspronkelijke auteur was. Op grond van mijn archiefonderzoek wist ik zeker dat het protest van 26 oktober 1943 door Dols was geformuleerd. Al tijdens de interviews nam ik (te van zelf sprekend) aan dat het om dit protest handelde en heb daaromtrent geen nadere vragen gesteld. Bij deze blijkt nu, dat beide protesten uit zijn koker kwamen'.[49]

In 1979 schrijft De Jong in een voetnoot van zijn standaardwerk over Wereldoorlog II:

> In de zomer van `44 liet Rauter, één van Louwes felste tegenstanders, bij deze en een aantal van zijn hoofdambtenaren huiszoeking doen. Er werd niets gevonden. Bij wijze van wraak liet Rauter toen twee van Louwes` medewerkers, mej. mr. E.W. Hoetink en mr. Th. De Haas arresteren. Beiden stierven in de concentratiekampen.[50]

Deze kennis had De Jong uit de processenverbaal van het onderzoek inzake de arrestatie van mr. E.W. Hoetink, dat is uitgevoerd in mei 1946 door het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland.[51] In dit dossier bevindt zich onder andere het procesverbaal van een verhoor van Dols door twee verbalisanten van deze subcommissie op zaterdag 20 april 1946.[52] Tijdens dit verhoor meldde Dols dat Louwes op 18 maart 1944 van de *Ministerialrat* Von der Wense van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* een schrijven had ontvangen, waarin werd gewezen op het toenemen van de zwarte handel en het nalaten van de inleveringen aan de betrokken autoriteiten. Von der Wense drong aan op het treffen van strenge maatregelen, teneinde de zwarte handel de kop in te drukken en betere inleveringen van landbouwproducten te verkrijgen. Dols vertelde ook dat door hem van deze brief een 'fotocopie' voor het geheim archief gemaakt werd en hij overhandigde een exemplaar van dit schrijven aan de verbalisanten.

---

[48] Dolk, *Twee zielen, twee gedachten,* 13.
[49] Brief van G.M.T. Trienekens van 23 juni 2004 als reactie op het concept van dit proefschrift.
[50] De Jong*, Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 7, 153-154.
[51] Nederlands Instituut voor Oologsdocumenttatie, dossier Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, procesverbaal onderzoek inzake de arrestatie van mr. E.W. Hoetink, (mei 1946).
[52] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 4-6.

Volgens Dols vertelde Louwes hem dat hij van plan was Von der Wense scherp van repliek te dienen en dat met hem over het concept gesproken was. Louwes beantwoordde Von der Wense bij schrijven van 18 april 1944. Dols bood in 1946 de verbalisanten ook een afschrift van dit schrijven aan. (zie bijlage C).[53] Naar hij de verbalisanten mededeelde werd de brief aan Von der Wense, die op zich niet 'geheim' was, door Louwes wel als 'streng vertrouwelijk' behandeld. Niettemin raakte de brief in vreemde handen en was volgens Dols 'illegaal op de tram ter lezing aan het publiek aangeboden'. Hierop gaf Louwes onmiddellijk aan G. Diepenhorst, de directeur van de Centrale Controle Dienst, de opdracht om een onderzoek in te stellen op welke wijze deze brief naar buiten kon zijn verspreid. Deze kon niet achterhalen hoe dit was geschied.

In zijn brief aan Von der Wense geeft Louwes een nauwkeurige analyse van de oorzaken van de zo sterk toegenomen omvang van de zwarte handel. Hij stelt dat er tot de herfst van 1942 op de uitvoering der voedselvoorzieningsmaatregelen weinig aanmerkingen te maken waren. De overgrote meerderheid van het volk vond het tot dan onfatsoenlijk om aan de zwarte handel deel te nemen. Louwes schreef de ontwikkelingen rond de zwarte markt toe aan de sterk toegenomen geldvoorraad (er was immers ook weinig te koop!) en aan het wegvallen van de deviezenregeling tussen Duitsland en Nederland. Ook verwees Louwes nog eens naar de rede van Göring over de zwarte handel en de rantsoenering in de bezette gebieden. Deze rede had veel kwaad bloed gezet onder de Nederlandse bevolking. Dit alles leidde er volgens Louwes toe dat er zich in de winter van 1942 op 1943 – een periode waarin er ook nog sprake was van een geïntensiveerde tewerkstelling in Duitsland, het terugbrengen van de Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap en een actie tegen de studenten – een uitstekende voedingsbodem ontwikkelde voor 'een sterke verslapping van den wil tot medewerking aan de voedselvoorziening'. Al deze zaken werden voor de voedselvoorziening van direct belang toen de afgifte van distributiebescheiden werd verbonden aan het afstempelen van de stamkaart door de arbeidsbureaus. Hierdoor konden vele mensen – met name de onderduikers – niet meer 'langs de normale weg' aan voedsel komen en leidde deze maatregel rechtstreeks naar de zwarte handel.

'Dit alles geschiedt in een tijd, dat de verzorging met voedingsmiddelen uit geheel natuurlijke oorzaken steeds minder wordt. Daarbij zijn nu de laatste maanden nog gekomen de onderwaterzettingen, welke de voedselpositie nog aanmerkelijk slechter maken. Wij zijn met onze rantsoenen zoover gekomen, dat het blote bestaan der menschen wordt bedreigd en honger of de

[53] De brief van 18 april 1944 bevindt zich ook in de: Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv. nr. 184, doos 51.

Tabel 5.1 Overzicht tuchtrechtspraak voor de voedselvoorziening in eerste aanleg.[54]

	Aantal uitspraken	Opgelegde boetes in guldens
1940	4.963	104.312
1941	7.525	354.681
1942	20.789	1.406.336
1943	22.227	2.526.032
1944	18.607	2.935.105
1945	10.172	2.540.187

dreiging van honger heeft nu een keer de neiging de grenzen tusschen het geoorloofde en het niet-geoorloofde te doen vervagen'.

Louwes vroeg zich vervolgens af welke middelen RbVVO ten dienste stonden om 'de geestesgesteldheid van het geheele volk en wel speciaal die van de boeren' in positieve zin te beïnvloeden. Hij wees er op dat de beste middelen om het gehele volk te bereiken zoals de pers, toespraken op vergaderingen en de radio niet meer of door allerlei omstandigheden in ieder geval in onvoldoende mate ter beschikking stonden.

Kort omschreven was de positie van de leidinggevende organen van de Voedselvoorziening deze: 'dat wij hebben te vechten tegen een door allerlei omstandigheden buiten onze wil steeds slechter wordend moreel der bevolking zonder te kunnen beschikken over voldoende middelen tot verweer'. Volgens Louwes had het dan ook geen zin, om door zwaardere straffen, het uitvoerend apparaat aan te zetten tot iets dat tegen het rechtsgevoel inging. Hij constateerde overigens bij de tuchtrechters toch al een aanmerkelijke verbetering in die zin dat zij zwaardere straffen oplegden (zie Tabel 5.1).

Als enige oplossing zag Louwes toch om via betere publiciteit, met name van alle cijfers op voedselvoorzieningsgebied, waarbij hij dan natuurlijk vooral doelde op de 'exportcijfers' richting Duitsland, de opinie van het Nederlandse volk te beïnvloeden. Het voedselvoorzieningsapparaat kon niet langer teren op het in vooroorlogse jaren en gedurende het eerste oorlogsjaar verkregen vertrouwen. Hij eiste van de bezetters dat er geen export naar Duitsland meer zou plaatsvinden zonder compensatie.

Volgens Dols bereikte hem begin augustus 1944 in de namiddag op kantoor het bericht dat er door de *Sicherheitsdienst* (*SD*) en met name door de heer Munt een onderzoek ten huize van de heer Louwes was ingesteld.[55] Navraag bij de heer Louwes leerde hem dat de huiszoeking te maken had met de verspreiding van de door Louwes geschreven brief, die inmiddels ook in de illegale pers verschenen was. De *SD* had bij Louwes ook navraag gedaan

[54] *Handelingen der Nederlandsche Juristen Vereeniging,* 1947- I, 229.
[55] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 5.

omtrent Dols. Deze heeft echter nimmer enige last van de *SD* ondervonden. Diezelfde avond werd Dols, volgens zijn zeggen, door mr. J.Th. Bonnerman (de algemeen-secretaris van RbVVO) in kennis gesteld van het feit dat de *SD* ook bij hem een huiszoeking had uitgevoerd. Er werd evenwel niets gevonden. Ook mr. A. Greebe (hoofd afdeling Personeel en Materieel van RbVVO) informeerde Dols over het feit dat hij door de *SD* bezocht was. Aan hem was ook het adres van mr. Th. de Haas (contact-ambtenaar voor de Tuchtrechtspraak van RbVVO) gevraagd. Greebe had de *SD* dit adres overigens niet verstrekt. Mr. De Haas werd echter de volgende morgen op het RbVVO-kantoor op de Bezuidenhoutseweg 30 gearresteerd. 'Op dienzelfden morgen, dat de heer De Haas werd medegenomen, werd Mejuffrouw Hoetink uit een vergadering weggeroepen en eveneens gearresteerd. Volgens mij (Dols) zijn beiden gearresteerd om verhoord te worden in verband met het illegaal verschijnen van den brief van den Heer Louwes'.

Naast het verlies van mr. Th. De Haas en mw.mr. E.W. Hoetink kreeg RbVVO ook nog een aantal andere verliezen te incasseren. Trienekens noemt mr. J.W.C. Tellege en F.V. Valstar, aanvankelijk regeringscommissaris voor Groente en Fruit en later voorzitter van het Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwproducten, deze werd 's nachts uit zijn huis gelokt en waarschijnlijk door Nederlandse WA-mannen[56] vermoord. Verder werden vijf personen gegijzeld of naar een concentratiekamp gezonden, onder wie twee PVC's. Volgens Trienekens vielen er op provinciaal niveau relatief veel ontslagen, omdat daar de invloed van nationaal-socialistisch georiënteerde Duitse en Nederlandse personen groter was dan op nationaal niveau. 'Bij de bedrijfschappen zijn verhoudingsgewijs niet veel ontslagen te melden, maar dit beeld is nogal geflatteerd, daar bij de instelling van deze organen alleen de voor de Duitsers acceptabel lijkende bestuurders van de vroegere Centrales in de nieuwe besturen terecht zijn gekomen. Samengevat mag volgens Trienekens toch worden geconcludeerd dat het tijdens de bezetting bekleden van een leidinggevende functie in de organisatie voor de Voedselvoorziening, ondanks de redelijke verhoudingen met de bezetter, een bedreigd bestaan opleverde. Louwes heeft echter nooit tegen de Duitsers gezegd: Nu blijf je van mijn medewerkers af, anders stap ik op'. Een houding die Dien Hoetink waarschijnlijk wel verwacht had, gezien haar eigen scherpe opstelling tegenover de Duitse bezetter. Daar waren de gevallen volgens Trienekens veel te divers van aard voor en de onschuld aanvechtbaar. Bovendien stond met name de hoofdafdeling *Ernährung und Landwirtschaft* met zekere regelmaat aan de zijde van Louwes om de betreffende personen te beschermen, ook al is in

[56] WA-mannen zijn leden van de 'Weerafdeling' van de NSB.

enkele gevallen het initiatief tot gevangenneming expliciet van *Ernährung und Landwirtschaft* uitgegaan.[57]

5.4.3 De toedracht rond de arrestatie

De arrestaties van mr. De Haas en mr. Dien Hoetink vonden plaats op 3 augustus 1944. De heer G. Pas, de toenmalige ordonnans van Louwes, wist ons in maart 2000 te vertellen dat hij op de dag van de arrestaties van Louwes de opdracht kreeg om 'mejuffrouw' Hoetink te waarschuwen dat de *SD* er aan kwam.[58] De arrestatie van Dien Hoetink vond plaats op de eerste étage van Bezuidenhoutseweg 30 (thans Economische Zaken). 'Ik zie die lui nog zo de trap op komen'!, aldus de heer Pas. Zij was dus op kantoor op haar kamer. Ik moest zeggen dat ze via de achterdeur weg moest vluchten door het 'Haagsche Bos'. Achter het gebouw van RbVVO lag een bruggetje naar het Haagse Bos. Het is haar echter niet gelukt om tijdig weg te komen en ze is gearresteerd. Zij nam een afwachtende houding aan.

Pas moest zelf ook weg van Louwes. Als jonge man was hij kwetsbaar vanwege zijn leeftijd (*Arbeitseinsatz)*. 'Ik heb mijn jas gepakt en ben weggegaan'. Hij wist zich dan ook niet meer te herinneren of de kamer van Dien Hoetink verzegeld werd. 'Die *SD*-ers waren van pik ik heb je! Wie ze te pakken hadden en wat ze te pakken hadden aan stukken lieten ze niet meer los'.

Ook mevrouw A. Wagner, de toenmalige secretaresse van Dien Hoetink, kon zich in maart 2000 nog goed de arrestatie van Dien Hoetink voor de geest halen.[59] De werkkamer van mevrouw Wagner lag tussen de kamer van Dien Hoetink en het werkvertrek van de overige medewerkers in. 'Mejuffrouw' Hoetink werd weggevoerd vanuit haar kantoor. Aldus mevrouw Wagner. 'Ik moest illegale stukken wegspoelen door het toilet. Mr. Bonnerman zei toen nog glimlachend: 'juffrouw Wagner loopt met haar broek vol illegaliteit'! Het kostte mevrouw Wagner overigens de grootste moeite om alle papieren weggespoeld te krijgen en niet de argwaan van de *SD* te wekken.

Dien Hoetink had op haar kamer een koffertje klaar staan, omdat zij voornemens was om een paar dagen weg te gaan. Dat koffertje heeft mevrouw Wagner later op het kantoor van de *SD* aan de Nassaulaan gebracht. Zij hoorde daar toen iemand het koffertje in een belendende kamer afgaf , zeer waarschijnlijk aan Munt, het hoofd van de *Sicherheitspolizei*, nog zeggen: *Fräulein* Wagner, *wie sieht sie aus*? Volgens mevrouw Wagner is zij daarna nog een paar keer naar de *SD* gegaan om 'spullen' voor Dien Hoetink te brengen

---

[57] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 98-99 en 106. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden,* deel 7, eerste helft, 152-153.
[58] Gesprek met de heer G.Pas op 28 maart 2000 in Den Haag.
[59] Gesprek met mevrouw A. Wagner op 9 maart 2000 in Den Haag.

en om te vragen waar ze was. Louwes heeft haar uiteindelijk verboden om dit nog langer te doen. Hij vertelde haar dat de *SD* haar anders ook nog zou oppakken.

Dols vertelde in 1946 aan de verbalisanten dat het de heer Louwes ter ore was gekomen dat mr. De Haas zich 'onheus' tegenover de *SD* had uitgelaten. Daarom verzocht Louwes aan Bonnerman en Dols om 'de diverse ambtenaren te verzoeken zich bij een eventueel verhoor zo correct mogelijk te gedragen'.[60] Dit bericht had Dien Hoetink niet meer bereikt. 'Mej. Hoetink kennende, heeft bij mij, alsmede bij andere leidende ambtenaren de overtuiging bestaan, dat Mej. Hoetink misschien op te duidelijke wijze haar meening en opvattingen omtrent het Duitsche optreden bekend heeft gemaakt. Dit vermoeden is later ook wel bevestigd door den Heer Von der Wense', aldus Dols.

Ook Bonnerman is in 1946 door de verbalisanten van het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers gehoord. Hij verklaarde dat de door Von der Wense aan Louwes gezonden brief van maart 1944 en het antwoord van Louwes daar op van 18 april 1944 'hem aanleiding had gegeven om de gezonden brief met het antwoord te doen copieeren en vermenigvuldigen en aan de illegale pers te doen verstrekken'.[61] Hij was derhalve de 'ware' schuldige met betrekking tot de illegale verspreiding van de brief. Inderdaad is door de illegale pers de brief en het antwoord ter kennis van de bevolking gebracht. De Duitsers hebben hiervan eveneens kennis gekregen en hebben geprobeerd de volgens hen schuldigen van deze openbaarmaking te vinden. Bonnerman verklaarde ook nog dat, volgens de broer van mejuffrouw Hoetink, Von der Wense in deze arrestatie een bijzondere rol had gespeeld.[62] Bonnerman zou dit hebben vernomen van de Duitser Munt.

De Duitser Munt was in 1942 als *Kriminal-Kommissar* naar 's-Gravenhage gekomen. Hij was in dienst bij de *Sicherheitspolizei*. Van april 1944 tot aan de capitulatie van Duitsland in mei 1945 was hij chef van de *Aussenstelle* gevestigd aan de Nassaulaan 23. In deze functie had hij opdracht ontvangen van *Brigadeführer*[63] Naumann, de chef van de *Sicherheitspolizei* in Nederland, om een onderzoek in te stellen naar de vraag 'wie van de leidende ambtenaren van RbVVO een geheim schrijven van Seyss-Inquart, bestemd voor Directeur-Generaal Louwes en zijn leidende functionarissen van genoemd bureau, aan de illegale pers ter kennis had gebracht'.[64] Volgens Munt was het echter niet wel mogelijk om een dergelijke zaak na 2 maanden nog met succes te

[60] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 5.
[61] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 2-3.
[62] Hier wordt kennelijk gedoeld op de pogingen die prof. Henk Hoetink bij Von der Wense ondernam om Dien vrij te krijgen. Von der Wense beloofde zijn best te zullen doen.
[63] *Brigadeführer* = generaal-majoor.
[64] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 1-2.

onderzoeken. Hij meende dan ook persoonlijk niet tot arrestatie van één van de medewerk(st)ers van RbVVO te kunnen overgaan. *Pro forma* deed hij nog huiszoeking bij Louwes en enige andere functionarissen, van wie hij zich in 1946 niet meer de namen wist te herinneren. Ik heb, aldus Munt, aan *Obersturmführer*[65] Warnicke van de afdeling *Wirtschafts-Angelegenheiten* gemeld dat ik niets bezwarends kon vaststellen. Warnicke raadde mij aan om samen met hem naar Von der Wense te gaan, hetgeen geschiedde. Von der Wense zou Warnicke en Munt verklaard hebben dat 'Mej. Mr. Hoetink als Duitsch-vijandig moest worden beschouwd en dat zij volgens hem er voor in aanmerking kwam te worden aangewezen als de schuldige voor het doorzenden van het geheime schrijven'.

Na het onderhoud met Von der Wense ontving Munt, naar zijn zeggen, van Naumann, de chef van de *Sicherheitspolizei,* het bevel om tot arrestatie van Dien Hoetink over te gaan. Munt vermoedde dat Von der Wense Naumann telefonisch van één en ander in kennis had gesteld en hem had verzocht tot arrestatie over te gaan. Von der Wense zou daarbij hebben aangegeven dat 'zij nimmermeer mocht terugkeren omdat zij steeds moeilijkheden voor hem veroorzaakte'. Volgens Munt bedoelde Von der Wense dat Dien Hoetink niet gehandhaafd kon worden in haar functie op RbVVO. Von der Wense wilde voor de buitenwereld de indruk wekken dat hij zich voor de vrijlating van Dien Hoetink beijverde teneinde de samenwerking met Louwes niet in gevaar te brengen.

De familie van Dien Hoetink was – door Louwes? – van de arrestatie van Dien Hoetink op de hoogte gebracht. Daarop had de familie kennelijk de Haagse advocaat en procureur mevrouw mr. R. Stapel in de arm genomen. Zij verklaarde dat zij persoonlijk van de broer van Dien Hoetink, prof. Henk Hoetink, vernomen had dat Von der Wense wilde helpen om Dien Hoetink vrij te krijgen. Prof. Henk Hoetink had namelijk in haar bijzijn per telefoon met Von der Wense gesproken, waarbij duidelijk werd dat Von der Wense van plan was al zijn invloed aan te wenden om Dien Hoetink te helpen.

Al deze verklaringen brengen enige lijn aan in wat er in die dagen allemaal gebeurde. De diverse verklaringen aan de verbalisanten van het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers Zuid-Holland komen op zich redelijk overeen, maar verschillen toch ook aanmerkelijk op onderdelen. Dat zal mede gekomen zijn omdat alle betrokkenen 'hun' verhaal vertellen, gezien vanuit 'hun' gezichtsveld in deze problematiek.

Ook directeur-generaal ir. S.L. Louwes van RbVVO werd zelf in 1946 door de verbalisanten van het opsporingsbureau gehoord. Hij verklaarde dat hij op 18 maart 1944 van de chef van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, Von der Wense een brief kreeg over de bestrijding van de zwarte

[65] *Obersturmführer* = eerste luitenant.

handel.[66] 'Omdat ik mij over dit schrijven zeer kwaad maakte, heb ik in verband daarmede een brief geschreven aan Von der Wense. Deze brief heb ik niet teruggekregen, zoodat vaststaat dat mijn brief is terechtgekomen bij den Rijkscommissaris Seyss-Inquart'.

Kort na het verzenden van zijn brief vernam Louwes dat deze in de illegale pers was verschenen en binnen RbVVO in de zogenaamde circulatiemap van de uitgaande stukken langs de verschillende diensthoofden van RbVVO was gegaan. Dit was niet zijn bedoeling geweest. Louwes vernam van Von der Wense dat Seyss-Inquart zeer ontstemd was geweest over de antwoordbrief van Louwes. Maar hij hoorde verder niets meer tot hij op 2 augustus 1944 onverwachts thuis bezoek kreeg van de *SD* onder leiding van Munt. Deze verklaarde dat hij kwam in verband met de brief en er werd *pro forma* huiszoeking gedaan, doch zonder enig resultaat. Vervolgens werd Louwes medegenomen naar het ministerie waar het onderzoek zonder enig resultaat werd voortgezet. Verschillende van zijn medewerkers werden eveneens verhoord en er werd in hun woningen huiszoeking gedaan. Ook alles zonder enig resultaat. Arrestaties zijn hier niet op gevolgd.

Op donderdag 3 augustus 1944 veranderde de zaak dramatisch. De letterlijke woorden van Louwes in het proces-verbaal: 'Den volgenden dag, 3 augustus 1944, werd door Munt gearresteerd het Hoofd van de Juridische Afdeeling van mijn bureau, genaamd mej. mr. Hoetink benevens mr. De Haas'. Waarom Dien Hoetink gearresteerd werd, wist Louwes op dat moment niet. Munt zou aan Louwes verklaard hebben dat mr. De Haas gearresteerd werd omdat hij illegaal materiaal in zijn bezit had. Louwes verklaarde aan de verbalisanten nooit van iemand te hebben vernomen wat de reden van de arrestatie van Dien Hoetink was. 'Omdat zij niets met het schrijven van mijn brief aan Von der Wense uitstaande had, heb ik de overtuiging, dat men deze kwestie heeft aangegrepen om mr. Hoetink van mijn bureau te verwijderen'. Louwes verklaarde verder dat hij een jaar daarvoor een brief van Von der Wense had ontvangen, waarin deze hem mededeelde dat hij Dien Hoetink moest ontheffen van dat deel van haar werkzaamheden dat op de uitvoering van de maatregelen op zijn bureau (RbVVO) betrekking had. 'Ik heb daar toen in het geheel geen antwoord op gegeven en geen stappen in die richting ondernomen'. Het was Louwes bekend dat het hoofd van de Zuivelafdeling van het Rijkscommissariaat Dr. Ratjen zeer gekant was tegen Dien Hoetink en deze Dr. Ratjen was dan ook naar zijn mening degene die achter de verdwijning van Dien Hoetink zat. Louwes geloofde niet dat het de bedoeling van Von der Wense was om Dien Hoetink in een concentratiekamp te krijgen. Dr. Ratjen achtte hij daar wel toe in staat. In Von der Wense zag Louwes

[66] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46 6-7.

iemand die nog voor de Nederlandse voedselvoorziening heeft gedaan wat in zijn vermogen lag.

Er was Louwes ter ore gekomen dat het onderzoek van de *SD* eerst plaats vond nadat Rauter van één en ander in kennis was gesteld. Ook Von der Wense had problemen met Dr. Ratjen, maar hij kon deze niet wegwerken omdat Ratjen familie was van generaal F.C. Christiansen, de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*. Van *Frau* Langenmark, de secretaresse van Von der Wense, hoorde Louwes dat de Duitse jurist Grünewald[67] die werkzaam was op het bureau van Von der Wense, door toedoen van Dr. Ratjen voor straf was overgeplaatst in het leger, omdat hij stelling genomen had tegen de arrestatie van Dien Hoetink.

De verbalisanten van het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers Zuid-Holland onderwierpen ook Von der Wense aan een verhoor. Hiertoe werd hij eind april 1946 voor enige dagen overgebracht vanuit zijn gevangenschap in Brussel naar de cellenbarakken in Scheveningen, alwaar hij onder meer het volgende verklaarde:[68] *Die Zusammenarbeit zwischen der Deutschen und Niederländischen Instanzen waren im groszen Ganzen gut, weil beiden den Wunsch hatten die Erzeugung und die Ernährungswirtschaft in Ordnung zu halten. Nach manchen Besprechungen mit den Niederländischen Instanzen, war verabredet so viel wie möglich zu produzieren und das Produzierte so gerecht wie möglich zu verteilen*. De wens om *die Erzeugung und Ernährungswirtschaft in Ordnung zu halten,* dat was, in modern jargon, de 'missie' van Von der Wense en zijn *Haupabteilung Ernährung und Landwirtschaft*.

Daar viel op zichzelf, gezien de omstandigheden van een vijandelijke bezetting, voor de Nederlanders nog wel mee te leven. Het ging vooral om de vraag hoe en met welke (dwang-)middelen de bezetter dacht dat te bereiken. In dat licht bezien ontstond er een meningsverschil tussen de bezetter en RbVVO, in deze 'belichaamd' door mr. Dien Hoetink, over de bestrijding van de zwarte handel. Von der Wense verklaarde aan de verbalisanten dat het de wens van de Duitse bezetter was om zwarte handelaren *kurzerhand* uit te sluiten, terwijl mr. Hoetink op het standpunt stond dat het hier een straf betrof, die alleen door de tuchtrechter of een 'gewone' rechtbank kon worden opgelegd. Van Duitse zijde vonden wij, aldus Von der Wense, dat de behandeling via de (tucht-) rechter te veel tijd vroeg en dat er in het algemeen te lichte straffen werden opgelegd. Ir. Louwes neigde meer naar het standpunt van mr. Hoetink en hij was niet bereid om haar als hoofd van de Juridische Afdeling te vervangen door iemand die meer geneigd was zich op de Duitse wensen te richten.

---

[67] Niet te verwarren met *SS-Sturmbannführer* A. Grünewald de tweede *Lagerkommandant* van concentratiekamp Vught.

[68] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232\46, 7-11.

Von der Wense herinnerde zich dat hij reeds aan het einde van 1943 aan Louwes verzocht had om Dien Hoetink te vervangen. Door de brief van Louwes van 18 april 1944 nam de druk op Von der Wense onevenredig toe. Seyss-Inquart, Rauter en zelfs de bureaucratie in Berlijn gingen zich er mee bemoeien. Von der Wense werd opgedragen om de Nederlandse autoriteiten duidelijk te maken dat zij drastische maatregelen dienden te nemen wanneer zij ingrijpen van Duitse zijde wilden voorkomen. De brief van Louwes van 18 april 1944 was niet het goede antwoord. Von der Wense verklaarde dan ook dat hij deze brief aan *General-Kommissar* Fischböck[69] had toegestuurd, die op zijn beurt de brief aan Seyss-Inquart voorlegde. Seyss-Inquart liet daarop persoonlijk aan Von der Wense weten dat deze laatste kennelijk niet hard genoeg optrad tegen RbVVO, want anders was het toch niet mogelijk geweest dat Louwes een dergelijke brief gestuurd had.

Von der Wense probeerde zijn 'verhoorders' de achtergrond van dit hele gebeuren te verklaren door te vertellen dat Louwes aan Duitse zijde werd beschouwd als: *der legale Leiter der Illegalen*.[70] Daarom werd er ook steeds op aangedrongen dat hij ter zijde gesteld zou worden en gevangengenomen. Volgens Von der Wense was er aan Duitse zijde wel eens opgemerkt: *Ein Persönlichkeit wie Louwes, kann man entweder nur in Amte laszen, oder man musz ihn erschieszen*.[71]

Von der Wense liet nadrukkelijk aan Louwes weten dat Seyss-Inquart ernstig verstoord was over de brief die Louwes op 18 april 1944 geschreven had. Het was evenwel een misrekening dat de zaak daarmee voorbij zou zijn. Vele weken later werd Von der Wense er namelijk vanuit de Landstand van op de hoogte gebracht dat de brief van Louwes aan hem in *Anti-Kreisen* in omloop was gebracht. Hij sprak Louwes hierop aan. Deze erkende bekend te zijn met het feit dat zijn brief al weken in omloop was en dat hij de oorsprong van het gebeuren niet kon achterhalen. Louwes ging er van uit dat de hele kwestie een zachte dood zou sterven. Von der Wense was evenwel de zorg toegedaan dat de *SD* de zaak zou oppakken.

Dat laatste gebeurde ook daadwerkelijk doordat op een gegeven ogenblik een exemplaar van de brief door de *SD* aan Rauter is voorgelegd met de me-

---

[69]De *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* was een onderdeel van Fischböcks *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*. Hirschfeld zou, volgens zijn eigen zeggen, nog lange gesprekken met Fischböck voeren om Dien Hoetink vrij te krijgen. Hij bevestigde het plaatsvinden van deze gesprekken op 13 en 14 oktober 1944 in een kort briefje aan Louwes. Zie: Geheim archief van de Regerings Commissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij en de D.G. voor de Voedselvoorziening, inv. nr. 113. Uit het feit dat Fischböck toezegde zijn best te zullen doen om Dien Hoetink vrij te krijgen, leidt Trienekens af dat de bestraffing van Dien Hoetink veel zwaarder is uitgevallen dan de bedoeling van de Duitsers was. Zie: Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 98.

[70] Zie ook: Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 70. Hier laat Dols (gesprek Trienekens-Dols van 10 mei 1976) Rijkscommissaris Seyss-Inquart ir. Louwes aanspreken met: *der legale Führer der Illegalität*. En: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 7, 152-153.

[71] Zie ook: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 7, 153.

dedeling dat men met de brief een omvangrijke *anti Deutsche Propaganda* aan het voeren was.[72] Rauter zou vervolgens, naar Von der Wense vertelde, met de brief naar Seyss-Inquart gestapt zijn. Rauter meende namelijk dat er tegen Louwes persoonlijk opgetreden diende te worden.

Er werd echter alleen door de politie en de *SD* onderzocht wie de brief in omloop had gebracht. Huiszoekingen bij Louwes en op het RbVVO-kantoor en verhoren van Louwes en van een aantal RbVVO-medewerkers leverden niets op. Hierop kreeg Von der Wense bezoek van Warnicke en Munt die informatie over diverse RbVVO-medewerkers wilden hebben. Von der Wense meende zich tegenover de verbalisanten te herinneren dat er toen ook over Dien Hoetink gesproken werd in relatie tot de bestrijding van de zwarte handel en dat hij later vernomen had dat Warnicke zowel de kwestie van de brief als ook de kwestie van de bestrijding van de zwarte handel aan Naumann, de chef van de *SD*, had voorgelegd. Naumann had daarop bevel gegeven Dien Hoetink te arresteren omdat het, gezien de gang van zaken, aannemelijk was dat het openbaar maken van de brief via haar verlopen was.

Tegenwerpingen van de kant van Von der Wense en interventies door zijn medewerker Grünewald dat er geen bewijs en dus geen grond voor een arrestatie was, werden terzijde gelegd. Von der Wense meende dat men Dien Hoetink niet meer vrij wilde laten omdat zij tijdens verhoren steeds naar voren had gebracht dat zij anti-nationaal-socialistisch was ingesteld. Maar de werkelijke reden berustte misschien op een nog veel verdergaande complottheorie. Dien Hoetink stond bij de Duitsers onder verdenking, bij RbVVO bijzondere opdrachten uit te voeren voor de naar Engeland uitgeweken minister van Landbouw en Visserij.[73]

Een dergelijke verdenking van Duitse zijde was op zichzelf nog niet zo vreemd. Reeds in 1931 schreef mr.dr. A.A. van Rhijn een verhandeling over de staatkundige theorie van het Nationaal-Socialisme. In beknopt bestek geeft Van Rhijn hierin de sfeer aan waaruit het Nationaal-Socialisme is ontstaan en de strijd van het Nationaal-Socialisme tegen het liberalisme en de sociaal-democratie. 'Het Nationaal-Socialisme stelt de gemeenschap voorop; pas daarna volgt de individu, dat zijn positie aan de gemeenschap ontleent'.[74] In hetzelfde jaar schreef hij in het Haagsch Maandblad een verhandeling over het program van de Nationaal-Socialistische Duitsche Arbeiderspartij. Hij wijst dan al op de Nationaal-Socialistische antipathie tegen de Joden: '..... een

[72] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 8.
[73] Bedoeld wordt: mr.dr. A.A. van Rhijn. (Destijds nog, secretaris-generaal Van Rhijn en Dien Hoetink werkten tussen 1934 en 1940 zeer nauw samen aan de Landbouwcrisiswetgeving). Met het vertrek van Van Rhijn naar Engeland was Dien Hoetink de meest deskundige op het departement op het gebied van de Landbouwordeningswetgeving. NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 10.
[74] Van Rhijn, 'De staatkundige theorie van het Nationaal-Socialisme', 2.

Jood kan geen volksgenoot zijn en mist dus de rechten van den staatsburger'.[75] Het is overduidelijk, Dien Hoetink had vanaf 1934 samengewerkt met een man die, evenals zijzelf en haar familie, sterk anti-Duits was en die dat in zijn werkomgeving, en aan de buitenwereld liet weten ook! Maar is het aan te nemen dat er in 1944 nog contacten zouden hebben bestaan tussen Dien Hoetink en mr.dr. A.A. van Rhijn? Het antwoord luidt ontkennend. Vanaf 1 mei 1941 trad Van Rhijn niet langer op als minister van Landbouw en Visserij. Per die datum was hij benoemd tot voorzitter van de buitengewone Algemene Rekenkamer te Londen. Hij zou zich verder in Londen ook niet meer met de landbouw bezighouden. Hij was vanaf 1943 bovendien voorzitter van de 'Commissie algemene richtlijnen toekomstige ontwikkeling der Sociale Zekerheid in Nederland' en voorzitter van de 'Commissie-Van Rhijn', een adviescommissie over de wettelijke regeling van ondernemingsraden in Nederland na de bevrijding.[76]

Volgens Von der Wense zou prof. Henk Hoetink, die hem tijdens deze kritische dagen opbelde en hem verzocht om iets voor zijn zuster te doen en aan wie hij moest mededelen dat het gedrag van Dien Hoetink het hem erg moeilijk maakte om haar onmiddellijke vrijlating te verkrijgen, verklaard hebben dat hij zeer scherpe uitlatingen door zijn zuster tegen het nationaal-socialistische Duitsland zeer wel voor mogelijk hield.

De pogingen om Dien Hoetink vrij te krijgen zouden met nadruk zijn voortgezet (in opdracht van Von der Wense) door Grünewald, een jurist van *Ernährung und Landwirtschaft*, die altijd veel contact over juridische aangelegenheden met Dien Hoetink had gehad. Vanuit Arnhem, waar *Ernährung und Landwirtschaft* inmiddels gevestigd was en later (tijdens de slag om Arnhem) vanuit Enschede, probeerde Grünewald er uit alle macht achter te komen door wie en hoe de vrijlating van Dien Hoetink verkregen zou kunnen worden.

Dit leidde tot een controverse tussen hem en Dr. Ratjen de *Sachbearbeiter für Milch und Mölkerei-Angelegenheiten*. Ratjen was er namelijk heilig van overtuigd dat Dien Hoetink de promotor van de anti-Duitse-gezindheid binnen RbVVO was. Ratjen legde zijn ongenoegen voor aan zijn oom, *General* Christiansen de *Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden*. Deze zou vervolgens tegen Von der Wense gezegd hebben dat Grünewald van rechtswege neergeschoten behoorde te worden, maar dat hij verder geen stappen zou ondernemen wanneer Von der Wense Grünewald onmiddellijk zou ontslaan en naar Duitsland terug zou sturen.

Von der Wense verklaarde aan de verbalisanten dat hij dit allemaal naar voren bracht om te bewijzen dat de inspanningen van *Ernährung und Land-*

---

[75] Van Rhijn, 'Het program van de Nationaal-Socialistische Duitsche Arbeiderspartij', 383.
[76] www.parlement.com

wirtschaft om Dien Hoetink vrij te krijgen erg ver waren gegaan. Zelfs zo ver dat het eigen personeel van *Ernährung und Landwirtschaft* in gevaar werd gebracht.

> Ich versichere abschliessend nochmals, dasz ich keineswegs die Verhaftug von Fräulein Hoetink veranlaszt habe, sondern im Gegenteil, alles getan habe was in meiner Kräften stand um die Verhaftung rückgängig zu machen. Um schärfere Masznahmen zu verhüten, habe ich mich bereit erklärt, auf die Entlassung von Fräulein Hoetink zu dringen. Ich persönlich habe, ebenso wie Herr Grünewald Fräulein Hoetink als ungewöhnlich kluge und kenntnisreiche Frau geschätzt und sachlich gerne mit Ihr zusammengearbeitet. Politische Gegensätze sind nicht aufgetreten weil wir die Sachliche Basis niemals verlassen haben und gerade auch dies war ein Grund zu meiner Wertschätzung von Fräulein Hoetink.

Een nog verdergaand 'inkijkje' achter de Duitse coulissen leverde het verhoor door het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers op van de economische specialist van de (inlichtingendienst van de) *Sicherheitsdienst,* H.J. Fahrenholtz.[77] Deze Fahrenholtz had in het kader van zijn inlichtingen-werk na het illegaal verschijnen van de brief van Louwes aan Von der Wense, uitvoerig contact met beide laatstgenoemde heren. Volgens Fahrenholtz stond Louwes op dat ogenblik bij de *Sicherheitsdienst* en bij Rauter al lang bekend als de 'typische man' van het werkelijke sabotagewerk bij het departement. Daarbij was hij echter zeer bekwaam en vakkundig. Zozeer zelfs dat ik (Fahrenholtz) kan beweren: 'dat Von der Wense niet de leiding had doch ing. Louwes. Alleen die beheerste de materie volledig'.[78] Von der Wense is dan ook meerdere malen van Duitse zijde voor Louwes gewaarschuwd.

Bij het in het openbaar verschijnen van de brief van Louwes, zag men deze 'geste' als zuivere anti-Duitse propaganda van de kant van Louwes. Nadat Rauter inzage had gekregen vroeg deze aan Seyss-Inquart toestemming om een onderzoek in te stellen. Na verkregen toestemming heeft Rauter aan Naumann en deze aan Munt, volgens de geldende dienstweg opdracht gegeven de daders op te sporen. Warnicke werd als deskundige op het gebied van de Voedselvoorziening aan Munt als adviseur toegevoegd. Volgens Fahrenholtz zag Rauter in deze kwestie een gelegenheid om te bewijzen dat Louwes niet de Duitse belangen diende.

Volgens Fahrenholtz is Dien Hoetink in arrest gebleven op aandringen en onder verantwoordelijkheid van Rauter, omdat deze in Dien Hoetink een gevaar voor de Duitse belangen zag. Daarenboven wenste Rauter Louwes kenbaar te maken dat zijn spel werd doorzien en dat alleen zijn kundigheid hem van Duitse maatregelen tegen zijn persoon redde. 'Door de omstandig-

[77] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 11-13.
[78] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 12.

heden is juist zij als offer gevallen omdat er geen juiste en pertinente bewijzen tegen ing. Louwes konden worden aangevoerd'.

Waarom arresteerde Rauter, die verantwoordelijk was voor de openbare orde en veiligheid[79] niet recht toe recht aan degene die hij werkelijk verantwoordelijk hield voor het ondermijnen van het Duitse gezag, te weten: ir. S.L. Louwes? Het rechtstreekse antwoord luidt: omdat Seyss-Inquart hem dat verbood! Op dinsdag 21 mei 1946 vertelde Rauter dat persoonlijk aan de verbalisanten.[80]

> Na lezing van genoemd schrijven (van Louwes van 18 april 1944) ben ik direct naar den Rijkscommissaris gegaan en eischte van hem dat Ir. Louwes afgezet zou worden, omdat hij op grond van genoemd schrijven niet gehandhaafd kon worden als Directeur voor de Voedselvoorziening. De rijkscommissaris maakte hiertegen bezwaar, omdat Ir. Louwes voor de Voedselvoorziening onmisbaar was. ..... Voor mij persoonlijk stond het pertinent vast, dat Ir. Louwes anti-Duitsch was. Omdat door de groote kwaliteiten van Ir. Louwes op voedselgebied geen andere kracht kon worden gevonden, neem ik aan, dat de Rijkscommissaris toen gezegd heeft, omdat er volgens ons toch iets gedaan moest worden, om maar iemand anders te nemen. In verband hiermede werd door den *Sicherheitsdienst* een onderzoek ingesteld. Eenigen tijd later werd mij medegedeeld, dat er twee personen in verband met deze zaak waren gearresteerd. Een van deze menschen was een zekere Mejuffrouw Mr. Hoetink, werkzaam als secretaresse bij het Bureau voor de Voedselvoorziening, waarvan mij werd verteld, dat zij erg anti-Duitsch was. Door deze arrestatie werd voor de buitenwereld het Duitsche prestige recht gedaan. De houding van Mejuffrouw Hoetink was tijdens haar arrestatie zeer arrogant en brutaal volgens mededeelingen van de *Sicherheitspolizei.* Deze arrestatie van Mejuffrouw Hoetink is in de hoogste Duitsche leiding in Nederland behandeld. Von der Wense heeft met deze arrestatie niets te maken, in tegendeel hij heeft alle mogelijke moeite gedaan om Mejuffrouw Hoetink vrij te krijgen.

De exacte reden waarom de *Sicherheitsdienst* juist mr. Th. de Haas en Dien Hoetink arresteerden zal wel altijd een raadsel blijven. G. Pas, de ordonnans van Louwes, heeft er op gewezen dat Louwes in de dagen rond de arrestatie van Dien Hoetink en mr. De Haas, heeft verteld dat er sprake was van verraad binnen RbVVO.[81] Er werd gewaarschuwd voor met name een medewerker van de archiefdienst van RbVVO, die bekend stond als een zogenaamde 'brood'-NSB-er. Onderzoek in het zuiveringsdossier van de betrokkene dat na Wereldoorlog II is opgesteld, geeft echter geen aanwijzing in

[79] Van der Heijden, *Grijs Verleden,* 183.
[80] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 13-14.
[81] Diverse gesprekken met de heer G. Pas te Wassenaar in de zomer van 2002.

deze richting. Dat neemt niet weg dat RbVVO met name in de periode rond augustus 1944 te maken kreeg met diverse personen die met de NSB en de bezetters sympathiseerden. Eén daarvan was S. de Hoo, de directeur van het Centraal Distributie Kantoor (CDK). Deze speelde een vooraanstaande rol in de kwestie van de vernieuwing van de zogenaamde 'stamkaarten' voor de distributie.[82] De bezetter wilde met het uitgeven van nieuwe stamkaarten aan de gehele Nederlandse bevolking proberen de onderduikers, de door de *Arbeitseinsatz* weggevoerde personen en de weggevoerde Joden die nog distributiebescheiden ontvingen terwijl zij daar niet meer voor in aanmerking kwamen, buiten de rantsoenering te brengen. Hirschfeld en Louwes probeerden deze stamkaartenactie te voorkomen dan wel in ieder geval uit te stellen om risico's voor de onderduikers tegen te gaan. De Hoo had echter achter hun rug om contacten over de uitvoering van deze actie met onder anderen Rauter. Hirschfeld had De Hoo in mei 1944 wegens dronkenschap met ziekteverlof gestuurd en een ander met de leiding van het CDK belast. Seyss-Inquart weigerde het daarop door De Hoo ingediende verzoek tot ontslag en Rauter deelde aan De Hoo mede dat hij verantwoordelijk bleef voor het gehele apparaat van het CDK. De bezetter achtte De Hoo dus een onmisbare kracht en Hirschfeld moest zich bij het besluit van Seyss-Inquart neerleggen.[83] Maar Hirschfeld en Louwes waren wel gewaarschuwd!

Trienekens is zelfs van mening dat het feit 'dat Hoetink in Duitse handen was gevallen voor Louwes een reden geweest moet zijn de Duitse autoriteiten niet meer dan nodig was voor het hoofd te stoten'.[84]

5.4.4 Dien Hoetink in de strafgevangenis in Scheveningen

De arrestatie van Dien Hoetink was een feit. 'Iedereen' zat er vreselijk mee in zijn maag. Van hoog tot laag, van de Nederlandse autoriteiten tot aan een aantal Duitse autoriteiten toe. Ondertussen werd Dien Hoetink, die met ingang van 3 augustus 1944 geïnterneerd was in de Cellenbarakken (het 'Oranjehotel') van de strafgevangenis aan de van Alkemadelaan in Scheveningen,[85] aan de tand gevoeld door de Duitse bezetter. De Cellenbarakken vormden de 'eigen' gevangenis van de *Sicherheitspolizei*. De *Sicherheitspolizei* had de barakken laten voorzien van een keurige badkamer voor het Duitse personeel en er waren 10 verhoorkamers en enkele donkere strafcellen aangebracht. Volgens De Jong werden deze strafcellen niet alleen gebruikt om ge-

---

[82] Er wordt ook wel gesproken over de 'Tweede Distributiestamkaart'. Klemann, *Nederland 1938-1948*, 524-530.

[83] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog,* deel 7, 155-157 en 629-636.

[84] Trienenkens, *Tussen ons volk en de honger,* 98.

[85] Deze cellenbarakken (van steen, 500 cellen in totaal) vormden eigenlijk een noodgevangenis die in Wereldoorlog I was neergezet om de talloze veroordeelde smokkelaars te 'huisvesten'. Zie: Weber, *Gedenkboek van het Oranjehotel,* 23. En ook: De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 8, 262-263.

vangenen te straffen, die bepaalde overtredingen hadden begaan, maar ook om er illegale werkers in op te sluiten die niet vlot genoeg hun verklaringen aflegden.[86]

We zagen reeds eerder dat de leiding van RbVVO Dien Hoetink niet meer had kunnen waarschuwen omtrent de door haar in te nemen houding tegenover haar Duitse ondervragers. Het is dan ook zeer aannemelijk dat Dien Hoetink op te duidelijke wijze haar mening en opvattingen omtrent het Duitse optreden bekend heeft gemaakt.[87] Rauter noemde haar opstelling immers zelfs arrogant en brutaal?

Van De Jong weten we dat de 500 cellen van het 'Oranjehotel' op 13 augustus 1944 gevuld waren met 946 gevangenen.[88] Dien zou hier verblijven van 3 augustus 1944 tot 16 augustus 1944, de dag van haar aankomst in concentratiekamp Vught.[89]

De eenzaamheid is moeilijk te dragen, schreef Corrie ten Boom over haar verblijf in de Cellenbarakken. 'Geen andere mensen te zien dan de onvriendelijke, nijdige oppassters (*Wachtmeisterinnen)* is een straf op zichzelf'.[90]

We weten niets van het verblijf van Dien Hoetink in het Oranjehotel. Het is niet aannemelijk dat zij van de *SD* haar koffertje heeft gekregen of iets van de andere spullen (mogelijkerwijze pakketjes met voedsel) die door haar secretaresse, mevrouw A. Wagner voor haar werden afgegeven bij de *SD* aan de Nassaulaan (het kantoor van Munt).[91]

Het regime in het 'Oranjehotel' was streng, zeer streng. In elke cel bevond zich sedert 1941 een 'Huisreglement voor de Politie-Gevangenis', links in het Nederlands, rechts in het Duits.[92] Zo moesten de gevangenen opstaan wanneer er een bewaker binnentrad en was het hen verboden van 'den Duitschen groet gebruik te maken'.[93] 's-Ochtends om 6.30 uur werden de gevangenen gewekt en om 20.00 uur gingen de lichten uit. Het was verboden om uit de ramen te kijken, op stoelen tafels en bedden te klimmen of door kloppen, roepen, fluiten, dan wel via briefjes contact te zoeken met andere gevangenen. Bezoek was vrijwel onmogelijk en briefwisseling met buiten was aan censuur onderworpen.

De kribben in de cellen waren zo klein dat een middelmatig persoon niet rechtuit in bed kon liggen. Er was geen stoel in de cellen aanwezig, alleen een klein krukje. 'De toiletinrichting was zoo hopeloos primitief. Dat vond ik

---

[86] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 8, eerste helft, 250-251.
[87] NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 5.
[88] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 8, 263.
[89] NIOD Gevangenen-administratie concentratiekamp-Vught, persoonskaart Dien Hoetink.
[90] Ten Boom, *Gevangene en toch*, 44.
[91] Gesprek met mevrouw A. Wagner op 9 maart 2000 in Den Haag.
[92] Weber, *Gedenkboek van het Oranjehotel,* 25.
[93] Volgens de auteur van het Gedenkboek van het Oranjehotel verwekte dit voorschrift bij kennisneming door de gevangenen steeds een hoongelach!

bijna erger dan wat de vijand mij aandeed. Ik schaamde mij', schreef één van de gevangenen na de oorlog.[94]

Er kwam tijdens haar verblijf van 13 dagen in Scheveningen geen persoonlijk contact tot stand tussen Dien Hoetink en iemand van het personeel van RbVVO of met haar familie. Wel wist mevrouw Wagner te vertellen dat men er bij RbVVO achter was gekomen dat Dien Hoetink zou worden overgebracht naar concentratiekamp Vught. Op 16 augustus 1944 is mevrouw Wagner met enkele collega's naar het station Staatsspoor in Den Haag gegaan. Zij zagen daar Dien Hoetink, na een man die haar begeleidde, uit een overvalwagen stappen. Het is niet bekend of zij in groepsverband met andere gevangenen werd vervoerd. Een collega verbood mevrouw Wagner om Dien Hoetink een zakje boterhammen te gaan geven. 'Mejuffrouw Hoetink heeft ons gezien, het was te gevaarlijk om naar ons te zwaaien en heeft begrepen dat wij probeerden te achterhalen waar zij was'.[95] Dat was de laatste keer in haar leven dat Dien Hoetink bekenden zag. Haar familie in Den Haag zou op 20 augustus 1944 nog een brief uit Vught van Dien ontvangen. Deze brief is niet bewaard gebleven. Dat was het laatste dat haar familie van haar vernam.[96]

Bezoek werd nooit toegestaan, wel mochten gevangenen uit het *Schutzhaftlager* om de veertien dagen op een formulier een briefje of briefkaart naar huis schrijven en ook een brief ontvangen. Deze post werd gecensureerd. Vertrouwelijke mededelingen moesten het kamp in- en uitgesmokkeld worden.[97]

5.4.5 Gevangene in concentratiekamp Vught

Op die 16e augustus 1944 bracht de trein Dien Hoetink met haar begeleider(s) van station Staatsspoor in Den Haag naar concentratiekamp Vught. De beperkte Dienstregeling, aanvangende 17 juli 1944 laat de 'normale loop' van de treinen zien van Den Haag SS tot Utrecht CS.[98] Met name het treinverkeer over de spoorbruggen over de grote rivieren van Utrecht naar 's-Hertogenbosch was geblokkeerd. Er moest een 'omreis' gemaakt worden om 's-Hertogenbosch te bereiken en er werd wellicht gedeeltelijk met auto's of autobussen en per veerpont gereisd.

Zoals alle gevangenen van Vught zal zij onder strenge bewaking van het station in Vught naar het concentratiekamp gelopen zijn om daar, zoals we

---

[94] G.W. Rijken in: Weber, *Gedenkboek van het Oranjehotel,* 26. "Zoo er een vereeniging komt, die de inrichting van de gevangenissen later wil verbeteren, geef ik me gaarne op als werkend lid".
[95] Gesprek met mevrouw A. Wagner op 9 maart 2000 in Den Haag.
[96] Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag, dossier 33.875, brief van prof.mr. H.R. Hoetink van 13 juni 1945.
[97] Van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren,* 41.
[98] N.V. Nederlandsche Spoorwegen, Beperkte Dienstregeling aanvangende 17 juli 1944, tabel 9.

op haar persoonskaart lezen, als gevangene Sch.H. 01316 te worden ingeschreven. Sch. betekende dat zij een *Schutzhäftling* was. De 'H' stond voor Holland. Sinds het najaar van 1943 verbleven er ook grote groepen Belgen en Fransen in Vught, deze werden onderscheiden door de letters 'B' en 'F', andere nationaliteiten kwamen, naar verhouding, slechts sporadisch voor. Deze gevangenen droegen op hun gevangeniskleding een rode driehoek met daarop een 'H'. Het betrof politieke gevangenen in preventieve hechtenis vanwege veronderstelde staatsgevaarlijke of onmaatschappelijke gedragingen. De kleur rood was voor politieke gevangenen, paars voor jehova getuigen, blauw voor emigranten, zwart stond voor a-sociaal (meestal zwarthandelaren of clandestiene slachters)[99], groen was voor misdadigers en rose voor homosexuelen.[100] Joden kregen over de driehoek met de kleur van de desbetreffende categorie als extra een gele driehoek. De gevangene in een concentratiekamp bestond niet als 'mens'. Hij of zij had geen naam doch slechts een nummer en een kenteken.

Dien Hoetink werd ondergebracht in blok 25 B. De blokken of barakken[101] 23-32 vormden tezamen het Vrouwenkamp. Op haar persoonskaart staat verder nog vermeld: 'werkte bij Philips'.[102]

Een barak was ingedeeld in twee identieke gedeelten met ieder een dag- of eetverblijf, een was- en toiletruimte en een nacht- of slaapverblijf voor ongeveer 250 à 300 personen.[103]

Wat het eten betreft is het eigenlijke kampvoedsel altijd slecht gebleven. In de meest gunstige tijd kreeg men 's morgens enig brood uitgereikt, dat ook voor 's avonds moest dienen; soms daarbij boter, kaas, jam en worst als beleg en 'koffie'.

's Middags kreeg men *Pellkartoffeln* (aardappelen in de schil) en koolsoep, soms met gort of witte bonen voedzamer gemaakt. Als men alleen hiervan had moeten leven, zouden er veel meer gevangenen bezweken zijn. Al meteen na de oprichting van het concentratiekamp was in het dorp Vught een comité tot stand gekomen met het doel hulp te verlenen in de ergste nood der gevangenen. Deze actie groeide uit tot een campagne die, onder de mantel van het Nederlandse Rode Kruis, elke week aan gevangenen die geen *Pakettsperre* hadden, pakketten kon verschaffen.[104]

Uiteindelijk zou Dien Hoetink slechts enkele weken in concentratiekamp Vught verblijven. Op 6 september 1944 werd zij overgebracht naar concen-

---

[99] Stuldreher, e.a. *Concentratiekampen,* 80.
[100] Handleiding Nationaal Monument Kamp Vught, 31.
[101] De persoonskaarten van concentratiekamp Vught spreken over 'blokken', in de literatuur spreekt men meestal over barakken. Zie: NIOD Gevangenen-administratie concentratiekamp Vught, de persoonskaarten.
[102] NIOD Gevangenen-administratie concentratiekamp Vught, persoonskaart Dien Hoetink.
[103] Stuldreher, e.a. *Concentratiekampen,* 86.
[104] Stuldreher, e.a. *Concentratiekampen,* 87-88.

Wachttoren in concentratiekamp Vught.

tratiekamp Ravensbrück. In die 3 weken in Vught onderging zij alle vernederingen die de gevangenen in het algemeen in dit concentratiekamp ondergingen.

Vught, concentratiekamp Vught – voor de Duitsers *Konzentrationslager Herzogenbusch* – had de twijfelachtige eer om samen met twee andere kampen (waarvan één in Frankrijk en één in Noorwegen), een concentratiekamp naar officiële Duitse opvattingen te zijn. Een eindstation, een instituut waar opposanten van het nieuwe politieke systeem opgevoed werden tot bruikbare leden van Hitlers duizendjarige gemeenschap.[105] Op het ogenblik dat Dien Hoetink hier op 16 augustus 1944 binnenkwam, had Vught – sinds januari 1943 – al een heel eigen geschiedenis achter de rug met als dieptepunt het Bunkerdrama in januari 1944.

Het bunkerdrama speelde zich af in de nacht van 15 op 16 januari 1944.[106] Het draaide allemaal om een Rijksduitse vrouw die als gevangene in Vught terecht was gekomen wegens belediging van de *Führer* en die over haar medegevangenen bij de Duitse kampleiding klikte.[107] Zij werd tot twee maal toe door haar medegevangenen gestraft omdat zij bleef klikken. Toen één van de Nederlandse vrouwen die door de kampleiding op het matje was geroepen geen namen wilde noemen van de andere vrouwen die aan de bestraffing hadden meegedaan, volgden er represailles. Achtenveertig vrouwen die zich solidair verklaard hadden werden gezamenlijk in cel 115 van de bunker gestopt. Uiteindelijk zouden er op 15 januari om 17.00 uur in totaal vierenzeventig vrouwen in een cel van 2,70 bij 4,12 m en 2,35 m hoog opgesloten zitten. De volgende ochtend, 16 januari, om 8.00 uur bleken er tien vrouwen gestorven te zijn. A. Grünewald, de kampcommandant, werd voor dit drama verantwoordelijk gehouden en door Rauter gevangen gezet. Dit drama werd algemeen bekend via de illegale pers, met vermelding van de namen van de

[105] Aarse, 'De Nederlandse concentratiekampen', 41-42.
[106] Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught 1943-1944,* 14-30.
[107] Olink, *Vrouwen van Vught,* 37 e.v.

slachtoffers.[108] Met name het zakelijke, naar omstandigheden, nuchtere relaas in *Trouw* moet door honderdduizenden mensen gelezen zijn, want *Trouw* was het meest verspreide illegale blad in die tijd.[109]

Bij het *SS-Wirtschafts-und Verwaltungshauptamt* (het economisch directoraat van de *SS* in Berlijn, waar alle concentratiekampen onder ressorteerden) begreep men niet waarom men zich zo druk maakte.[110]

Het was de overtuiging van De Jong dat bij de talrijke lezers van de illegale bladen en bij allen die verder van de zaak hoorden, de herinnering aan het 'bunkerdrama' zou blijven hangen als iets dat typeerde hoe het in het concentratiekamp Vught toeging. En als de Duitsers daar vrouwen al zo behandelden, hoe zouden ze dan wel tegen mannen optreden![111] Ook Dien Hoetink zal dus van te voren geweten hebben dat haar in Vught een zwaar *regime* te wachten stond. Dit zou uiteindelijk nog moeilijker blijken als verwacht, omdat de weken waarin Dien Hoetink in concentratiekamp Vught verbleef, de laatste weken van dit kamp waren.

Bij het begin van de invasie in Frankrijk op 6 juni 1944, waren de gevangenen uit de Duitse politie-gevangenis in Scheveningen (het 'Oranjehotel') uit veiligheidsoverwegingen naar Vught overgebracht. Deze gevangenen kwamen terecht in het *SD-Lager* , streng gescheiden van de andere gevangenen en in het algemeen ook onder slechtere omstandigheden. Zo wist hun familie meestal niet eens waar ze waren.[112]

Van Corrie ten Boom weten we dat de vrouwen in Vught blauwe overalls droegen met een rode streep op de rug en een 'aardig' blauw-met-wit genopt hoofddoekje.[113] Overdag werd er gewerkt op het 'Philips-*Kommando*'. (Barak 40-41). De werkdag begon 's ochtends om 7.15 uur. Een 11-urige werkdag wel te verstaan! 'We krijgen genoeg eten, zijn gezond. Soms horen we 's nachts schieten bij de bunkers. We weten wat dat betekent! Soms worden er mannen uit het appèl gehaald en even later gefusilleerd'.[114]

'Philips Speciale Werkplaats Vught' (gestart medio februari 1943) bood de gevangenen die daar te werk werden gesteld vele voordelen. Het werk bij Philips (administratie, reparatiewerk, assemblage van 'knijpkatten', scheerapparaten en radiobuizen) was geen bijdrage aan de Duitse oorlogsinspanning en men kreeg een extra maaltijd (een zogenaamde 'Philipsprak')[115]. Volgens

---

[108]De ondergrondse krant *Vrij Nederland,* van 15 februari 1944. De ondergrondse krant *De Waarheid*, 4e jaargang nr. 109 van 25 januari 1944. De ondergrondse krant *Trouw*, 2e jaargang nr. 3 van midden maart 1944.

[109] Olink, *Vrouwen van Vught,* 82.

[110] Van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren,* 13, en VI.

[111] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 8, 692.

[112] Van Zanten, *Vught, het kamp en de mensen,* 53.

[113] Ten Boom, *Gevangene en toch,* 50.

[114] Ten Boom, *Gevangene en toch,* 59-68.

[115] Stuldreher, e.a. *Concentratiekampen,* 90-91.

Cleveringa had het werk voor Philips in het kamp weinig om het lijf. 'Philips' had een goede naam en daar te komen was het ideaal van menige gevangene. [116] Bovendien bood het werken bij het Philips-*Kommando* vaak lange tijd bescherming tegen doorzending naar Duitsland.[117] Gezien de slechts zeer korte tijd waarin Dien Hoetink bij het Philips-*Kommando* gewerkt heeft, waren de voordelen, zoals het niet doorzenden naar Duitsland, niet voor haar weggelegd.

Overigens had de laatste commandant van Vught de *SS*-er Hans Hüttig in april 1944, vanwege een geval van sabotage, de Nederlandse leiding van het Philips-*Kommando* laten vervangen door Duitsers. Tegelijkertijd was ook nagenoeg de gehele Nederlandse gevangenenleiding door Duitse vervangen.[118] Daarmee was er van een duidelijke verharding in Vught sprake. Hoe zwaar het in Vught ook voor Dien Hoetink geweest moet zijn is bij benadering te proeven in de volgende sfeerbeschrijving van Corrie ten Boom.

> De uiterlijke omstandigheden lijken vrij gunstig: niet al te zwaar werk, veel buitenlucht en zon, vriendschap en liefde bij de gevangenen onderling. Wat is het dan, dat het zo erg zwaar maakt? Is het dat ikzelf, maar ook anderen, mensen zoals mijn moeder was, als recruten behandeld worden? Wij zijn onze vrijheid kwijt. Nooit besef je wat dat betekent, dan wanneer je in gevangenschap leeft. Je hebt steeds een gevoel van machteloosheid. Je hebt de zaak niet meer in handen.**[119]**

Op het ogenblik dat Dien Hoetink in Vught belandde, 16 augustus 1944, werden de berichten van het front in Frankrijk steeds gunstiger. De Geallieerden waren in aantocht. Maar in het kamp intensiveerden de Duitsers het aantal executies.[120] Om het maar eens kort door de bocht te zeggen: bij de aankomst van Dien Hoetink in concentratiekamp Vught waren de Duitsers reeds begonnen het kamp te ontmantelen. Enerzijds uitte zich dit in de toename van het aantal executies, maar er lagen in het kamp ook zware vliegtuigbommen klaar om vitale delen van het kamp onklaar te maken![121]

Met name de mannen onder de *Schutzhäftlingen* wisten dat wanneer zij eenmaal in de bunker zaten voor hen het moment zou komen dat zij zich moesten klaar maken voor hun laatste tocht. Wachten op de dood deed men in de bunker gezamenlijk. De vrouwen die er zaten hoefden die angst niet te hebben. Voor hen was er de onzekerheid of zij vanuit de bunker zouden terugkeren naar hun vriendinnen in het vrouwenkamp of dat zij op transport

---

[116] Cleveringa, *Gedenkschriften,* 110.
[117] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 8, 668-669.
[118] Van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren,* 27.
[119] Ten Boom, *Gevangene en toch,* 73.
[120] Van Zanten, *Vught, het kamp en de mensen,* 53-54.
[121] Handleiding Nationaal Monument Kamp Vught, 27- 28.

naar Duitsland zouden gaan.[122] Kamp Vught was geen vernietigingskamp, er was dan ook geen gaskamer. Er was wel een fusilladeplaats en er was een galg. Ook was er een crematorium, de as uit de ovens werd achter het crematorium in aspotten bijeengebracht.[123]

> We hoorden het holle geluid van de stappen door de gang als er weer gevangenen werden opgehaald. We hoorden het afroepen van de namen, het rammelen van de sleutels, deuren open, deuren dicht. Steeds meer mensen die uit hun cellen kwamen, het dichtslaan van de hekken en dan stond weer een nieuw transport op de binnenplaats. Ze werden met vrachtauto's weggevoerd naar de fusilladeplaats.
>
> In de bunker en in het kamp wacht men op de salvo's. De genadeschoten erna worden geteld.
>
> Het vuurpeleton krijgt sigaretten en per drie man een fles jenever. Zingend marcheren zij af.
>
> In de bunker en in het kamp is iedereen stil.....
>
> Het is het uur van zinnen
> nu is de nacht gedaald
> nu wordt door `t Licht van binnen
> mijn wezen overstraald.
>
> (Joop Westerweel, gefusilleerd op 11 augustus 1944.)[124]

5.4.6 Op transport naar Ravensbrück

D-Day[125] had lang op zich laten wachten. De Duitsers waren extra alert op de snelle vorderingen van de geallieerde troepenmacht en werkten aan de evacuatie van alle gevangenen uit Vught. 2800 mannen zouden per trein naar Sachsenhausen worden getransporteerd en 650 vrouwen naar Ravensbrück.[126]

In maart 1944 had Kamp Vught een spooraansluiting gekregen op de hoofdlijn 's-Hertogenbosch-Tilburg. Deze aansluiting was bedoeld voor het vervoer van neergeschoten vliegtuigen naar de industrieloodsen op het kamp, waar de vliegtuigwrakken gesloopt werden.[127] Maar deze spooraansluiting is onder andere ook gebruikt om de gevangenen van Vught op 5 en 6 september 1944 naar Sachsenhausen en Ravensbrück te transporteren.

---

[122] Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught,* 10-12 en 39.
[123] As uit deze putten vermengd met aarde uit Noord Brabant is later bijgezet in de urnengalerij van het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam.
[124] Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught,* 3 en 11.
[125] D-Day, het begin van de militaire operatie die ook bekend staat als de landing in Normandië op 6 juni 1944.
[126] Handleiding Nationaal Monument Kamp Vught, 27.
[127] Huurman, *Het spoorwegbedrijf in oorlogstijd,* 280.

De Duitsers zagen kans in twee dagen tijd alle gevangenen naar Duitsland af te voeren. Op 5 september 1944 werden vrijwel alle manlijke *Schutzhäftlinge* afgevoerd en op 6 september de overige gevangenen, waaronder de vrouwen en dus ook Dien Hoetink. De laatste vier dagen was er in het Philips-*Kommando* niet meer gewerkt. De gevangenen hingen rond in de slaapbarakken. In de verte hoorden zij schieten en zij gingen met hun kleren aan naar bed. Op 6 september was er geen appel in het vrouwenkamp en daarom gingen de vrouwen terug in bed om nog wat te slapen. 'Opeens kwamen er *SS*'ers met honden bij onze barakken: *Schnell, schnell alles mitnehmen*, We gingen naar de *Effektenkammer*, waar we onze eigen spullen terugkregen en kleren aantrokken en werden toen naar de treinwagons gedirigeerd. De hele nacht klonken er ontploffingen. De gealliëerden bombardeerden spoorlijnen en hebben helaas één lijntje vergeten. Dat was het lijntje naar Duitsland'.[128] De mannen die op de 5e september op transport gingen, hadden slechts mee kunnen nemen wat zij in hun zakken of sokken hadden kunnen opbergen. Het transport van de zesde september kreeg eten mee, geen drinken.[129] De trein van Dien Hoetink en haar mede-gevangenen zou rijden via de lijn 's-Hertogenbosch–Nijmegen–Ravensbrück. Hierna zouden er nog acht treinen met goederen uit het kamp richting Duitsland rijden.[130]

> We zitten in een beestenwagen op onze hurken. Veertig mensen kunnen hier in, maar wij zijn met ons tachtigen. ..... Drie lange dagen en nachten.[131]

Het transport van de zesde september zou onderweg ook niets te drinken krijgen. 'Ik had steeds een knoop in mijn mond. Wij durfden het brood niet op te eten, uit angst dat we zouden stikken. Naast de benauwdheid was de afwezigheid van water wel het ontzettendst. In elk station jammerden we om drinken en af en toe werden, op de perrons, door medelijdende soldaten wel eens enige pannetjes gevuld; er ontstonden dan zulke vechtpartijen dat er heel wat van dit kostbare nat gemorst werd'.[132]

'Als je iets van een oorlog kunt leren, dan is het wel dat onze beschaafde normen aan ons materiële bestaan gebonden zijn'.[133] Dien Hoetink heeft deze harde oordeelsvelling van Annie Romein-Verschoor, die zij meerdere malen ten huize van haar broer en schoonzus persoonlijk ontmoet had, niet meer kunnen lezen. De waarheid ervan heeft ze des te zwaarder aan den lijve

---

[128] Klein, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught,* 178.
[129] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 10b, tweede helft, 880-883.
[130] Huurman, *Het spoorwegbedrijf in oorlogstijd,* 191.
[131] Ten Boom, *Gevangene en toch,* 84-87.
[132] De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* deel 10 b, tweede helft, 881.
[133] Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering,* deel II, 103.

moeten ondervinden in wat Corrie ten Boom noemde: 'Het dal der schaduwen'.

Een grote poort leidt naar het kamp Ravensbrück. 'Een slagboom wordt opgeheven en wij passeren de wacht. Aan weerszijden staan *SS*-officieren en *Aufseherinnen*. Wij marcheren vijf aan vijf. Wij dragen onze Vughtse blauwe overalls en er is iets stoers in de houding van de Vughtse vrouwen om mij heen'.[134] Aldus Corrie ten Boom.

Simone Saint-Clair ging in de uiting van haar gevoel een stapje verder dan Corrie ten Boom en noemde het boek dat zij over Ravensbrück schreef: *Ravensbrück, l'enfer des femmes* (Ravensbrück, de hel voor vrouwen).[135]

Ravensbrück ten Noorden van Berlijn gelegen aan de rivier de Havel was een concentratiekamp, speciaal voor vrouwelijke gevangenen. Vanaf de stichting van het kamp in 1939 tot de bevrijding in 1945 hebben er totaal 132.000 vrouwen gevangen gezeten, alsmede 20.000 mannen en 1000 meisjes in het bij Ravensbrück behorende en op een kilometer afstand gelegen *Jugendschutzlager* Uckermarck.[136] De sterfte was er groot en er werden medische experimenten op de gevangenen uitgevoerd.

De vrouwen uit Vught wisten nauwelijks wat hun te wachten stond. Nauwelijks, want Olink beschrijft dat één van de *Aufseherinnen* in Kamp Vught, bij protesten van vrouwelijke gevangenen over de behandeling door de *Aufseherinnen,* als antwoord gaf: *Bei uns in Ravensbrück machen wir das immer so…..*[137] Zij zouden zeer snel weten hoe het er in Ravensbrück aan toe ging. 'We staan op het grote plein voor het hoofdgebouw. Het is weer nacht. We hebben de armen om elkaar geslagen en trekken de deken, die we uit Vught hebben meegebracht wat strakker om ons heen. `t Is erg koud. We hebben nu al twee dagen en nachten buiten moeten doorbrengen. In een lange rij wachten we voor het douchelokaal'.[138]

Een voorspel voor ons nieuwen:
het beest zijn in de vrouw
Wij werden zoals allen,
de honderd-, duizendtallen:
een nummer, ruw en rauw.
(Mary Vaders)[139]

---

[134] Ten Boom, *Gevangene en toch,* 89.
[135] Saint-Clair, *Ravensbrück, l'enfer des femmes.*
[136] www.Ravensbrueck.de Frauen-KZ Ravensbrück:Geschichte 1938 bis 1945, 2/2.
[137] Olink, *Vrouwen van Vught,* 48.
[138] Ten Boom, *Gevangene en toch,* 92.
[139] Breur, *Een verborgen herinnering,* 194.

5.4.7 Het leven in Ravensbrück

De aankomst op 9 september 1944 van die grote groep vrouwen uit Nederland betekende voor de Nederlandse gevangenen een grote schok, zowel voor de vrouwen die daar al langer zaten als voor de nieuwelingen. Op het moment dat de Nederlandse vrouwen die daar al langer zaten de vrouwen van het Philips-*Kommando* in hun blauwe overalls en met hun mooie hoofddoeken op het kamp zagen binnenmarcheren, hoopten zij van de nieuw aangekomenen enig nieuws te horen over hun familie en over de toestand in het eigen land. Er werd echter al snel een duidelijke kloof zichtbaar tussen de 'nieuwen' uit Vught en degenen die al langer in Ravensbrück zaten. Zij die er al langer zaten spraken soms met enige verbijstering over de 'dametjes uit Vught', die minder opgewassen bleken te zijn tegen het veel hardere leven in Ravensbrück. Er zijn van het 'Vught-transport' dan ook vele vrouwen overleden, misschien door gebrek aan 'kamp-ervaring', misschien ook doordat zij al zo stellig verwacht hadden (al in Vught) bevrijd te worden en daardoor deze laatste winter in gevangenschap niet meer aankonden.[140]

In internationaal verband hadden de Nederlandse en Noorse vrouwen in Ravensbrück een goede naam, daarvan getuigt althans de verklaring van Germaine Tillion: *Die Holländerinnen und Norwegerinnen, die generell Deutsch sprachen, erhielten viele Pakete und bildeten kleine, im Verhältnis zu uns ein wenig privilegierte, aber sehr homogene und sehr würdige Gemeinschaften,* mit *denen wir gut auskamen, wenn die Umstände uns zusammenführten.*[141]

Al direct bij aankomst en registratie van de gevangenen begon de discriminatie. Gaf je een beroep op en vaardigheden waar de *SS* wat aan had, dan had je kans op betere huisvesting en betere leefomstandigheden dan de anderen. Zo werd een groep van vijftig *Radioröhrenfacharbeiterinnen* naar Reichenach gebracht en daar tewerkgesteld in een fabriek van Telefunken.[142] Dien Hoetink behoorde niet tot deze groep van vijftig 'gelukkigen' – afkomstig uit het Philips-*Kommando in Vught* – die in Reichenach een iets minder zwaar *regime* aantroffen met grotere overlevingskansen dan in Ravensbrück.[143]

Ook hier in Ravensbrück droegen de gevangenen, net als in Vught en alle andere concentratiekampen, de kentekens van hun categorie in de vorm van een driehoek in een bepaalde kleur. Ook hier was de rode driehoek voor *Schutzhäftlingen*, staatsgevaarlijke, in de regel politieke gevangenen. Hier bleef het echter niet beperkt tot Nederlanders, Belgen en Fransen, hier waren ook Russen, Noren, Denen, Polen, Bulgaren, Luxemburgers, Italianen en Grieken. Ieder kreeg de eerste letter van zijn nationaliteit op de driehoek met de

---

[140] Breur, *Een verborgen herinnering,* 193-194.
[141] Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück,* 221.
[142] Klein, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught,* 178.
[143] Van den Ban-Willinge Prins, 'Twee markante en moedige vrouwen, 60. Krijthe, *50 Vrouwen – 50 gevangenen in Vught – 50 namen.*

kleur van zijn categorie als gevangene. Alleen de 'B' kon tot verwarring leiden, deze werd zowel door de Belgen als de Bulgaren gedragen.

De honger en de daaruit voortvloeiende ondervoeding van de vrouwen in Ravensbrück moet vreselijk geweest zijn.

> Nun muss man wissen, dass 1944 und 1945 die Essens-Ration in Ravensbrück aus einer Schöpfkelle voll ziemlich dünner Kohlrübensuppe und aus einem runden Brot für jeweils fünf Personen bestand, manchmal aber auch für sechs und sogar für sieben. In den letzten Tagen wurde die Suppe ersetzt durch 'eine halbe Margarine', also durch einen Margarinewürfel von der Grösse eines grossen Stücks Zucker. Morgens bekamen die Häftlinge auch weiterhin eine Kelle schwarzer Flüssigkeit, die keinerlei Nährwert aufwies, aber warm war. Das war eine Hungerration, und die Sterbeberate aus Unternährung lag hoch.[144]

Niet alleen de honger, de ontberingen, de angst, het zware werk en het overgeleverd zijn aan de willekeur van de kampleiding maakten het de gevangenen zwaar. Hier kwam nog bij een voordurende stroom van scheldwoorden en vernederingen. Dit begon gelijk bij aankomst in het kamp met een stortvloed van beledigingen. In het Duits werd hen toegesnauwd dat zij een beter lot en een normale menselijke behandeling niet waard waren. De terreur jegens de gevangen vrouwen was tot in details geregeld. De *SS-Aufseherinnen* kregen deze 'terreur' er in gehamerd: *Wer sich mit einem Häftling in persönliche Beziehungen einläszt ist ein Verräter an den Grundgesetzen der Schutzstaffel und der nationalsozialistischen Weltanschauung und am Deutschen Volk.* [145] Hoe wreder en hardvochtiger de *SS*-bewaaksters zich jegens de gevangenen gedroegen, des te meer kans hadden zij op promotie en hogere verdiensten. De meeste gevangenen waren niet voorbereid op al deze dingen, wisten in hun ontzetting en hulpeloosheid geen houvast meer te vinden en raakten elke richting kwijt.[146]

5.4.8 De persoonlijke situatie van Dien Hoetink in Ravensbrück

Ook Dien Hoetink was hier niet op voorbereid. Waren haar internering in Scheveningen en Vught kwesties van weken geweest, haar internering in Ravensbrück zou duren van 9 september 1944 tot half februari 1945. Ongeveer een half jaar dus. Een waarschijnlijk voor haar zeer lang half jaar waarin haar krachten langzaam afbrokkelden. Bij haar aankomst op 9 septem-

---

[144] Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück,* 274.
[145] Wie zich met een gevangene in persoonlijke betrekkingen inlaat is een verrader van de beginselen van de SS en van de nationaal-socialistische wereldbeschouwing en van het Duitse volk.
[146] Breur, *Een verborgen herinnering,* 66-70.

De ingang van 'Frauen-KZ Ravensbrück' (1940).

ber werd zij, gelijk in Vught gebeurd was, geregistreerd als *Schutzhäftlinge* (politieke gevangene) en moest zij verder leven als gevangene Ra 66903.[147]

Mevrouw Wieberdink-Söhnlein, een mede-gevangene van Dien Hoetink in Ravensbrück en vóór de oorlog studente Rechten in Amsterdam die colleges liep bij prof. Henk Hoetink, herinnert zich haar als een vrouw van wie zij de indruk had dat ze erg alleen was. 'Jongeren waren samen. Meestal behoorde je tot een groepje dat met elkaar optrok', aldus mevrouw Wieberdink. Door haar leeftijd (40 jaar) stond Dien nogal apart van de meeste andere vrouwelijke gevangenen, die voor een groot deel wel twintig jaar jonger waren dan zij zelf was. Dien Hoetink was volgens mevrouw Wieberdink iemand met een helder verstand, maar erg onhandig. Zij kon slecht zien, droeg een bril met sterke glazen en had moeite om zichzelf in de omstandigheden van het concentratiekamp Ravensbrück te 'behelpen'. Ondertussen moest er wel iedere dag gewerkt worden in het Siemens-*Kommando*. Dien Hoetink en mevrouw Wieberdink werkten bij het buiten-*Kommando* van Siemens. Dit lag boven op de berg. Siemens had daar ook een kamp boven op de berg gebouwd om te voorkomen dat de gevangenen anders iedere dag, vaak in de sneeuw, heen en weer naar boven moesten lopen, waarmee te veel energie van de gevangenen verloren zou gaan. 'Wij waren natuurlijk geen van allen van plan ons best te doen', aldus mevrouw Wieberdink.[148] De vrouwen die, in wat voor werk dan ook, voor de Duitse oorlogsindustrie moesten werken, uniformen repareren, spoeltjes winden voor radio's, munitie fabriceren, heb-

[147] Archief concentratiekamp Ravensbrück, werkrapport 37 Deportatie 6 september 1944 van Vught naar K.L. Ravensbrück, aankomst 9.9. '44. Handgeschreven rapport afkomstig van het Bureau Inlichtingen van de Nederlandse Regering.

[148] Telefonisch vraaggesprek met mevrouw Wieberdink-Söhnlein, 17 januari 2000.

ben op tal van manieren steeds weer geprobeerd sabotage te plegen, door op essentiële plaatsen de zaken weer stuk te snijden of draadjes door te knippen. Sabotage werd overigens zeer zwaar gestraft.[149]

Het Siemens-*Kommando* in Ravensbrück was een samenwerking van enerzijds de firma Siemens en Halske en anderzijds het *Reichsministerium für Bewaffnung und Munition*. Deze samenwerking was er vooral op gericht om het grote tekort aan radio-communicatiemiddelen bij de *Wehrmacht* op te lossen.[150]

Het werk bij Siemens valt niet mee, schreef Corrie ten Boom. Na het lange appèl 's nachts volgt een elf-urige werkdag. Hier gaat het anders dan in Vught. 'Daar kon ik af en toe eens slapen als ik moe was en daar rustte ik altijd heerlijk uit. Ik kon het daardoor volhouden. Hier gaat alles veel strenger. Voortdurend is er toezicht en van rusten komt niets. Wij zijn zwak en ondervoed en dan is er nog een groot bezwaar: wij hebben geen tijd om ons goed te wassen en de luizen uit onze kleren te halen'.[151] Ten Boom beschrijft ook de vernederingen bij medische keuringen en ontluizingen, waarbij men naakt langs artsen en ander kamppersoneel moest paraderen.

Door dit zware leven zou Dien Hoetink uiteindelijk uitgeput raken. De eerste verschijnselen waren die van 'avitaminose' in één van haar benen[152], maar naderhand kreeg zij typhus[153] en zou door uitputting sterven. In een schrijven van 3 augustus 1945 van majoor mr. C.L.W. Fock van het Bureau Inlichtingen (dit Bureau had deze informatie gekregen vanuit Stockholm) werd prof. Henk Hoetink geïnformeerd over haar overlijden eind januari of begin februari 1945. Zij wordt omschreven als: 'Tusschen de 30 en 40 jaar, gesloten persoon, droeg sterke bril, donker glad haar, 1.67 m lang, was eigenaardig persoon, niet knappe verschijning'.[154]

In het *Sterbebuch* van het *Sonderstandesamt* Arolsen (Ravensbrück behoorde destijds tot deze gemeente) wordt als Dien's *Sterbetag* vermeld 16 februari 1945.[155]

De toestand waarin Dien Hoetink overleed kennen we uit een schrijven van Jopie Hoetink-Gertges aan mevrouw Hoetink- Meerkamp van Embden, een nichtje van de familie, geschreven op 26 juni 1945.

---

[149] Breur, *Een verborgen herinnering,* 70.
[150] Plewe, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück,* 125.
[151] Ten Boom, *Gevangene en toch,* 106-107.
[152] De gevolgen van Avitaminose gaven kennelijk klachten met betrekking tot het functioneren van één van haar benen.
[153] Typhus is een uiterst besmettelijke ziekte veroorzaakt door de Salmonella typhi bacterie, bijvoorbeeld in voedsel of drinkwater. Na besmetting vermeerderen de bacteriën zich in de darmen en verspreiden zich via bloed en lymfe door het lichaam. De ziekte begint geleidelijk met hoofdpijn, koorts, bronchitis en diarrhee. Het bewustzijn is vaak gestoord.
[154] Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk. Brief van Bureau Inlichtingen (Netherlands Intelligence Department) van 3 augustus 1945.
[155] Archief concentratiekamp Ravensbrück, *Sterbebuch* 1965 nr. 503 van *Sonderstandesamt* Arolsen.

Beste Tera,
Heden ontving ik je briefkaart van 23/ 6. Ook kwam toevallig vandaag een meisje op bezoek dat Dien in februari/maart in Ravensbrück had verpleegd. Ze was zwaar ziek, typhus maar besefte het helemaal niet. Ze was zeer opgewekt. Tegen half maart is zij overgebracht naar de typhusbarak waar zij waarschijnlijk kort daarna is overleden en gecremeerd. Als je naar de typhusbarak werd vervoerd was het met je gedaan.[156] Je begrijpt hoe ontzettend we het vinden. Er was ons al eerder meegedeeld dat ze was overleden, maar altijd onder eenige reserve, zoodat we nog steeds hoopten. We geloven nu wel dat we Dien maar moeten opgeven. Ze werkte in de Siemensfabriek 12 uur per dag aan radioonderdelen, was zeer flink en er geestelijk niet onder te krijgen. We moeten nu Moes langzamerhand voorbereiden. Ik zie er vreeselijk tegen op. De slag zal ontzettend zijn, want zij denkt dat Dien in Göteborg[157] zit. De verbondenheid met Dien was zoo groot .....[158]

5.4.9 De reactie van de 'achterblijvers' in Den Haag

Met het accepteren van haar dood begon het daadwerkelijke verwerkingsproces van het verlies voor haar familie, haar vriendinnen, haar kennissen en haar collega's. Voor haar moeder, mevrouw G.A. Hoetink –Jongbloed, die tot eind januari 1937 met Dien had samengewoond in de Tasmanstraat 151, was de klap vanzelfsprekend het grootst. In 1937 was Dien dan wel op zichzelf gaan wonen in haar appartement aan de Laan van Meerdervoort 201, maar dit was op wel zeer korte afstand van haar moeder. Bij wijze van spreken, maar in wezen ook letterlijk, woonden moeder en dochter bij elkaar 'om de hoek' en zij hadden dan ook erg veel contact met elkaar.

Hoezeer de moeder haar dochter miste blijkt uit haar brief van 8 februari 1945, een week voor het overlijden van Dien in Ravensbrück, aan het *Reichssicherheits-Hauptamt*.[159] Deze brief is, gezien het handschrift, geschreven door de vrouw van prof. Henk Hoetink, Jopie Hoetink-Gertges en is ondertertekend door Dien's moeder, G.A. Hoetink-Jongbloed.

---

[156] 'Als je naar de typhusbarak werd vervoerd was het met je gedaan'. Deze woorden hadden begin 1945 een 'dubbele' betekenis. De ziekte op zich betekende al je naderend levenseinde, maar dit levenseinde werd vanaf eind januari\begin februari 1945 niet meer afgewacht. Via de inmiddels in Ravensbrück ingerichte *Gaskammer* werden de levens van alle vrouwen die niet meer produktief konden zijn, 'beëindigd'.

[157] Een deel van overlevende gevangenen van concentratiekamp Ravensbrück was al voorafgaande aan definitieve overgave van Duitsland door de geallieerden naar Zweden overgebracht om aan te sterken. Dit was mogelijk geworden door de onderhandelingen die de Zweedse graaf Folke Bernadotte in april 1945 met Himmler voerde over de overgave van Duitsland.

[158] Archief drs. Hans. R. Hoetink, Frankrijk. Brief van Jopie Hoetink-Gertges van 26 juni 1945.

[159] Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag, dossier nr. 33.875, brief van G.A. Hoetink-Jongbloed van 8 februari 1945.

Sehr Geehrte Herrn,

Hiermit bitte ich Sie höflich an das nachfolgende Ihre wohlwollende Andacht schenken zu wollen.
Meine Tochter, Fräulein E.W. Hoetink befandet sich seit 15 August '44 ins Konzentrationslager 's Hertogenbusch (Vught). Seit 30 August '44 habe ich nichts mehr von ihr gehört, da dieses Kampf übergebracht ist nach Deutschland.
Können Sie vielleicht informieren wo sie sich nun befindet und ob es möglich ist Korrespondenz mit ihr zu führen.
Ich hörte dass ein Teil vom Kampf übergebracht ist nach Frauenstraflager "Ravensbrück" Fürstenberg (Mecklenburg). Vielleicht ist es möglich dass sie sich da befindet? .....
Mit vielen Dank für Ihre Bemühungen, zeichen ich,
Hochachtungsfoll, G.A. Hoetink-Jongbloed

Mevrouw Hoetink-Jongbloed ging uiteindelijk op 19 januari 1946[160] zelf met een huisgenote in het huis van Dien aan de Laan van Meerdervoort 201 wonen, vanwaar zij in oktober 1950 vertrok naar een verzorgingshuis aan de Parkweg 9 in Den Haag, alwaar zij op 25 mei 1952 op 80-jarige leeftijd overleed.

Ook de leiding en collega's van RbVVO stonden nadrukkelijk stil bij wat er met Dien gebeurd was. Laten we beginnen met haar allerhoogste baas gedurende de oorlogsjaren, secretaris-generaal dr. H.M. Hirschfeld. Dat het deze man hoog zat wat er met Dien Hoetink gebeurd was moge blijken uit het relaas van zijn verhoor door de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 op 15 januari 1952.[161] Aan de Enquêtecommissie legde hij uit dat Louwes en hij wel wisten dat een deel van de uitvoerende ambtenaren en met name ook van de hogere ambtenaren van de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Landbouw en Visserij bepaalde maatregelen van de bezetter opzettelijk saboteerden.

Wij hebben weleens gezegd: Ga je gang maar, wij zullen je wel dekken, maar vertel ons niet precies hoe je het doet,want het is voor ons gemakkelijker, als wij niet precies weten hoe het in elkaar zit. Dit is op velerlei gebied gebeurd. Er waren mensen , die daarin plezier hadden en die daarmede een persoonlijk risico hebben genomen. Verschillende mensen zijn voor dergelijke werkzaamheden gearresteerd. Eén van degenen, die zich op dit gebied speciaal verdienstelijk hebben gemaakt, was mejuffrouw *Hoetink*, die ze daarvoor vast hebben gezet. Het was een hoogst onaangename geschiedenis, wanneer mensen voor dergelijke gevallen in de bak kwamen. Wij hebben er ook wel mensen uitgekregen. Het

[160] Registers Burgelijke Stand gemeente 's-Gravenhage.
[161] Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7c, 501.

> geval van mejuffrouw *Hoetink* wil ik hier uitdrukkelijk noemen, omdat dit een groot drama is geweest.

Een groot drama noemde Hirschfeld het lot van Dien Hoetink. Maar ook de directeur- generaal van RbVVO, ir. S.L. Louwes, had het niet gemakkelijk met het gebeurde. Hij verwoordde dit enige jaren na de oorlog in wat destijds een nationaal standaardwerk werd genoemd, het vierdelige *Onderdrukking en Verzet*. Hij noemde daarin haar verdwijnen 'het meest tragische geval'.[162]

> Dat de eisen (gesteld aan het personeel van RbVVO) werkelijk zwaar waren blijkt uit het feit, dat verscheidene leden van het personeel hun leven hebben moeten geven: enkelen zijn vermoord door mensen, die zich in hun bedrijf benadeeld gevoelden, anderen zijn gevallen als slachtoffer van de Duitsers, met name in de stakingsdagen in 1943. Het meest tragische geval is wel geweest – en dit zal dan ook het enige zijn dat hier met name wordt genoemd – het verdwijnen van mejuffrouw mr. E.W. Hoetink. Naar aanleiding van een brief, door mij aan de Duitse autoriteiten geschreven doch door hen niet zeer vriendelijk ontvangen – een brief waaraan mejuffrouw Hoetink part noch deel had – is zij evenals enkele anderen voor een verhoor in hechtenis genomen. Van dit verhoor is zij nooit meer teruggekomen. Na de oorlog is bekend geworden, dat zij in het kamp te Ravensbrück om het leven is gekomen.

5.4.10 Het 'werkelijke' verhaal van Ravensbrück

Wat de 'achterblijvers', zoals haar familie en Louwes en Hirschfeld destijds niet geweten hebben is dat Dien Hoetink en haar medegevangenen op het slechts mogelijke ogenblik in Ravensbrück aankwamen. Was het zo dat de Duitsers bij de aankomst van Dien Hoetink op 16 augustus 1944 in Vught reeds begonnen waren het kamp Vught te ontmantelen, bij haar aankomst op 9 september 1944 in Ravensbrück was daar juist sprake van een intensivering van het gebruik van dit concentratiekamp tot een 'echt' vernietigingskamp.[163]

Toen Dien Hoetink in september 1944 met haar 652 mede-gevangenen uit Vught in Ravensbrück aankwam namen er 41.802 vrouwen aan het appel deel. Ondanks het feit dat er op 2 september nog een groot transport van 'arbeidskrachten' van Ravensbrück naar Leipzig had plaatsgevonden was Ravensbrück overvol. Voor de *SS* ging het na binnenkomst van nieuwe gevangenen niet langer om mensen, de gevangenen werden gedegradeerd tot nummers. Alleen al in de maand september (van 1944) werden er 14.000 vrouwen in Ravensbrück binnengebracht.

---

[162] Louwes, 'De Voedselvoorziening', 635.
[163] Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück,* 396 e.v.

Dit had vooral te maken met het optrekken van de Russen aan de oostgrens van de door Duitsland bezette gebieden. De *SS* begon de gevangenen uit concentratiekampen in het oosten over te brengen in westelijke richting. Terwijl het vergassen in Auschwitz op bevel van Himmler in november 1944 werd stopgezet, werd – vermoedelijk rond de jaarwisseling van 1944-1945 – in Ravensbrück een *Gaskammer* gebouwd, waar tussen de 5.000 en 6.000 gevangenen vergast zouden worden. Vrouwen uit Ravensbrück die niet meer in staat waren om te werken werden vanaf begin februari 1945 overgebracht naar het ontruimde *Jugend-KZ* Uckermarck en vervolgens groepsgewijze teruggebracht naar Ravensbrück om daar te worden omgebracht in de *Gaskammer* van Ravensbrück.[164] Daarna werden hun stoffelijke resten in het in 1943 gebouwde *Krematorium* verbrand. Het *Krematorium* was onderdeel van het bouwplan *'Schwedtsee Nordostufer'*. [165] Voor de Wehrmacht en de *SS* bestond er een 'bijzonder' *Planungs- und Baurecht*. Zij behoefden geen bouwtekeningen en dergelijke te overleggen , een melding van de bouw aan de lokale autoriteiten was voldoende. Daardoor was het mogelijk dat er in Ravensbrück in alle stilte een *Krematorium* werd gebouwd.[166] De *SS* liet vervolgens de as van de 'overledenen' verstrooien over de direct aan het concentratiekamp-Ravensbrück gelegen Schwedt-See.[167] Het *Krematorium* werd vóór de komst van een *Gaskammer* in Ravensbrück gebruikt voor de verbranding van de stoffelijke resten van gevangenen die door 'ouderdom', uitputting of ziekte waren bezweken of van gevangenen die door een *SS*-kogel voor goed werden geveld. Veel (duizenden) vrouwen uit Ravensbrück hebben met name in de jaren 1942-1944 het leven verloren nadat zij op transport waren gesteld naar onder meer Auschwitz en Lublin.[168]

De *Gaskammer* van Ravensbrück werd geïnstalleerd en 'bemand' door *SS*-personeel dat uit Auschwitz naar Ravensbrück was overgeplaatst. Zo was *SS-Hauptsturmführer* (kapitein) Schwarzhuber op 2 januari 1945 uit Auschwitz in Ravensbrück aangekomen samen met de onderofficier *SS-Hauptscharführer* (sergeant-majoor) Moll. Deze beide mannen waren in Auschwitz de *Vergasungs-Spezialisten* geweest en zij zouden hun werk, nu dat in Auschwitz niet meer mogelijk was, in Ravensbrück voortzetten.[169]

Volgens Erpel was het ombrengen van de gevangenen door de *SS* in Ravensbrück geen blote voortzetting van het beleid in de vernietigingskampen in Oost-Europa, maar wilde de *SS* met deze *Räumung* de door haar begane misdaden verdonkeremanen (*vertuschen).* Maar het had allemaal ook iets

---

[164] Erpel, 'Kriegsende und Befreiung, 48.
[165] Plewe, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück,* 38.
[166] Plewe, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück,* 25-26.
[167] Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus,* 662.
[168] Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück,* 364.
[169] Postel, 'Die Massentötungen durch Gas in Ravensbrück', 370.

tweeslachtigs want het overbrengen van de gevangenen uit bijvoorbeeld Auschwitz naar Ravensbrück deed men ook omdat men (de *SS*) hun arbeidskracht niet kon missen en men gevangenen daarnaast ook nog als 'onderpand' bij de onderhandelingen met de Gealliëerden over de uitruil van gevangenen wilde gebruiken.[170]

An Berentsen-Droog, een oud-gevangene van Ravensbrück, weet zich te herinneren dat een vrouw van even in de dertig die 'meester' in de rechten was kort voor het einde van de oorlog met oudere vrouwelijke gevangenen naar Uckermark is overgebracht. An Berentsen had daarbij het gevoel dat er iets oneerlijks gebeurde omdat deze vrouw toch nog een 'grote' toekomst voor zich had. Dit gebeuren schokte haar ten zeerste.

Naar alle waarschijnlijkheid is dit Dien Hoetink geweest, die in werkelijkheid op dat ogenblik net 41 jaar oud was, omdat er nooit sprake is geweest van meerdere juristes in de groep van vrouwen die op 6 september 1944 uit Vught vertrok. Ook herinnert An Berentsen, op dat ogenblik net de 20 gepasseerd, zich dat het om een zeer eenzame vrouw ging die uit een 'beter milieu' kwam. 'Mensen uit een eenvoudig milieu konden zich in Ravensbrück beter handhaven. Gegoede mensen zaten ook het eerst onder de luizen en de daarbij behorende ziektes'.[171]

Van IJzendoorn's gedragswetenschappelijke constatering (op basis van onderzoek bij overlevenden van de *holocaust*) sluit hierbij aan wanneer hij stelt dat: 'een al te hevige reactie op traumatische gebeurtenissen mensen kwetsbaarder maakt'.[172] Hij acht het niet ondenkbaar dat: 'degenen die de *holocaust* overleefden het minst gevoelig waren voor posttraumatische stressstoornis (PTSS)'. Ook de leeftijd van de overlevenden ten tijde van de *holocaust* kan een beschermende factor geweest zijn. Zo hadden jongere overlevenden minder te lijden onder posttraumatische stress dan oudere overlevenden, wellicht doordat ze zich minder bewust waren van de gruwelijke gebeurtenissen.

De historica dr. Bärbel Schindler-Saefkow, die thans werkzaam is in de *Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück,* is de mening toegedaan dat Dien Hoetink in februari 1945 in groepsverband naar Uckermarck (men beloofde hen daar minder zware arbeid in een *Erholungslager)*[173] is overgebracht om korte tijd later in Ravensbrück te worden omgebracht. Dat was de harde waarheid van begin 1945 in Ravensbrück. Wie niet meer geschikt was om werk te verrichten ging via Uckermarck naar de *Gaskammer* van Ravensbrück.[174]

Deze visies van An Berentsen-Droog en Bärbel Schindler-Saefkow worden onderschreven door de eveneens oud-gevangene van Ravensbrück en

---

[170] Erpel, 'Kriegsende und Befreiung' 48.
[171] Gesprek met An Berentsen-Droog in Berlijn op 17 april 2002.
[172] Van IJzendoorn, *Drie generaties holocaust?,* 199-200.
[173] Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, 272.
[174] Gesprek met dr. Bärbel Schindler-Saefkow in concentratiekamp Ravensbrück op 16 april 2002.

secretaris van het Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, mevrouw Stien Spier-Pullen. Natuurlijk, zegt zij, overtuigd: 'een ieder die begin 1945 naar het *Revier* (ziekenzaal) werd gebracht ging naar Uckermark en was ten dode opgeschreven'.[175]

Mevrouw Selma van de Perre-Velleman[176] kan zich Dien Hoetink nog redelijk goed voor de geest halen. Het beroep van Dien omschrijft zij als 'advocate' en zij weet ook nog dat Dien slechte ogen had en een bril met sterke glazen droeg. Beiden werkten bij het Siemens-*Kommando* en waren 'gehuisvest' in een barak van het Siemens-*Häftlingslager*. Dit *Häftlingslager* bestond uit 13 barakken die in december 1944 in gebruik waren genomen. De barakken waren groter dan de barakken in het basiskamp van concentratiekamp Ravensbrück zelf. Het voordeel was dat iedereen hier een eigen bed had, maar voor 2500 mensen was er hier maar één wasruimte met 6 douches en 32 wasbakken.[177]

Dien sliep beneden in een stapelbed en mevrouw van de Perre boven in het stapelbed er tegenover. Aanvankelijk was Dien Hoetink, die getypeerd wordt als een aardige vrouw, nog in vrij goede doen, maar zij kon niet tegen het zware leven in het Siemens-*Kommando*. Zij was in een later stadium vrij vlug de moed kwijt en raakte geestelijk in de war.[178] Aldus mevrouw Van de Perre. Vrouwen die daar last van hadden begonnen steeds vreemd te lachen. 'Ik herinner me ook nog dat zij een keer een boterham van mij heeft gestolen. Dat deden overigens heel veel vrouwen: brood bij elkaar stelen. We kregen maar een enkele snee brood – het mocht de naam brood eigenlijk niet hebben – per dag. We waren allemaal vreselijk ondervoed, hadden buikkrampen en velen zelfs typhus. Uiteindelijk is Dien Hoetink, omdat ze er lichamelijk en geestelijk zo slecht aan toe was naar het *Revier* gebracht. Ik kan het niet met zekerheid zeggen, maar ik heb altijd gedacht dat zij "gedood" is. Dat gebeurde die laatste maanden met al die vrouwen die naar het *Revier* gingen. Eufemistisch werd er onderling over gesproken dat je er voor moest zorgen dat je niet "door de pijp" ging. Daarmee bedoelden we het *Krematorium'*.

In de literatuur vinden we bij de etnologe en overlevende van Ravensbrück Germaine Tillion de volgende ondersteunende verklaring over het ombrengen van de 'zieke' gevangenen in Ravensbrück: *Das einzige, was wir im Februar 1945 sofort und mit Sicherheit wussten, war, dass die fünfzig oder sechzig Frauen, die man jeden Abend ins Lager Uckermark abtransportierte, getötet wurden.*[179]

---

[175] Gesprek met mevrouw G.C. Spier-Pullen te Heerhugowaard op 29 april 2002.
[176] Gesprek met mevrouw S. van de Perre-Velleman in Londen per telefoon op 30 mei 2002.
[177] Plewe, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück,* 128.
[178] Door een te laag lichaamsgewicht liep niet alleen de fysieke weerstand terug, maar werd tevens de hersenfunktie aangetast. Ook van typhus kun je in de war raken.
[179] Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück,* 281.

Anise Postel-Vinay bestudeerde de verslagen van de na-oorlogse verhoren van het *SS*-personeel van Ravensbrück.[180] Uit deze verhoren blijkt onder meer dat de *Gaskammer* in een voormalige opslagloods was ondergebracht. Deze loods was van hout, ongeveer 9 x 4,5 meter en er werden door de *SS* tot 150 gevangenen tegelijk naar binnen gebracht. Dit laatste gebeurde dan vaak onder de door de *SS-Aufseherinnen* gebruikte smoes dat er een *Entlausungsaktion* zou plaatsvinden. Deze smoes was verzonnen door de, eerder genoemde, uit Auschwitz overgeplaatste en in Ravensbrück met de leiding van de *Gaskammer* belastte *Schutzhaflagerführer SS- Hauptsturmführer* Schwarzhuber.

Deze Schwarzhuber was ook de man die de vrouwen aanwees die Uckermark moesten verlaten om enige tijd later in Ravensbrück te worden terug- en omgebracht. Iedere dag wees hij 50 tot 60 vrouwen aan. Daarbij had hij de smoes verzonnen dat zij van Uckermark naar het kamp Mittwerda zouden worden overgeplaatst. Dit kamp heeft nooit bestaan. Maar volgens Van Eck bereikten de meeste vrouwen Uckermark niet eens en werden ze onderweg vergast in daartoe ingerichte wagens, in de volksmond 'Groene Minna' genoemd. Gesloten vrachtwagens voor vervoer van gevangenen. Aan de binnenkant waren de wagens beslagen met blik of met zink. Aan de zoldering waren douches aangebracht. Vanuit de bestuurderscabine leidden slangen naar de laadruimte. De gevangenen konden in deze wagens zowel met 'Cyclon B' als door uitlaatgassen van de motor gedood worden.[181]

Postel-Vinay beschrijft nauwkeurig in haar verhaal *Die Massentötungen durch Gas in Ravensbück*[182] welke taferelen zich afspeelden in de *Gaskammer* en daarna in het *Krematorium*. In het kader van deze biografie lijkt een expliciete schildering van deze 'onmenselijke' taferelen niet opportuun.

5.4.11 Reconstructie van het levenseinde van Dien Hoetink aan de hand van na-oorlogse verklaringen

Onmiddellijk na Wereldoorlog II heeft het 'Afwikkelingsbureau concentratiekampen' (destijds gevestigd in de Taalstraat 60 in Vught) overlevenden gevraagd een verklaring af te leggen betreffende mede-gevangenen die in die concentratiekampen overleden waren.

Op 10 juli 1945 kreeg dit bureau een te Schiedam opgestelde verklaring van Paulina Magdalena van der Hoek, geboren op 19-10-1904 te Schiedam.[183] (Zij was in mei 1944 door de *SD* gearresteerd wegens illegaal werk). Deze verklaring behelsde onder meer dat 'mr. D. Hoeting is overleden'. Naast Dien Hoetink vermeldt mevrouw Van der Hoek zeven andere namen

[180] Postel, 'Die Massentötungen durch Gas in Ravensbrück', 367-378.
[181] Van Eck, *Het boek der kampen,* 118.
[182] Postel, 'Die Massentötungen durch Gas in Ravensbrück', 357-392.
[183] Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag.

van vrouwen van het Vught-transport van 6 september 1944 naar Ravensbrück. Voor alle acht vrouwen geeft zij op dat de doodsoorzaak onbekend is. 'Waarschijnlijk ondervoeding, oververmoeidheid of iets dergelijks'. Een concrete en specifieke doodsoorzaak voor het levenseinde van Dien Hoetink geeft zij derhalve niet.

Dit ligt anders in de op 2 november 1945 te Haarlem opgestelde verklaring, die het Afwikkelingsbureau concentratiekampen ontving van Theodora Margaretha Boissevain, geboren op 21-11-1917 te Amsterdam.[184] (Zij was op 2 augustus 1943 door de *Gestapo* gearresteerd wegens illegaal werk). Zij verklaart dat 'mej. D. Hoetinck uit Den Haag in Februari 1945 is gestorven aan typhus'. Zij noemt daarnaast elf andere namen van vrouwen die in januari-februari 1945 in Ravensbrück zijn overleden. Achter vier van deze namen vermeldt zij dat deze vrouwen zijn 'vergast'.

Daarnaar gevraagd vertelt mevrouw Selma van de Perre-Velleman, die altijd bevriend is gebleven met de in 2001 overleden mevrouw Boissevain, dat zij: 'niet helemaal kan begrijpen waarom mevrouw Boissevain meent dat Dien Hoetink aan typhus gestorven is en uiteindelijk niet vergast is. Het blijft natuurlijk altijd heel goed mogelijk dat het anders verlopen is. Maar er waren heel veel mensen die aan typhus hebben geleden en darm-catarre hadden wij allemaal. Wie echter naar het *Revier* werd overgebracht kreeg geen gelegenheid om daar ziek te zijn, maar werd omgebracht'.[185]
De 'Nominale lijst van gedeporteerde Nederlandse vrouwen naar Ravensbrück' van de Afdeling Repatriëring van het ministerie van Sociale Zaken (controle-datum 28/7 1947) vermeldt dat 'Everardina Hoetink op 16-2-45 is overleden aan maag/darm-kath'.[186]

Dan is er nog een 'Lijst van Hollandsche vrouwen, aangekomen te Ravensbrück met opgave van sterfgevallen volgens officiële lijsten en transport naar Auschwitz'.[187] Bij deze lijst wordt vermeld dat de gegevens van de laatste twee maanden niet meer compleet zijn. Ook van de vergassingen en het *Jugendlager* is er maar een gedeeltelijke opgave. [188] Deze lijst vermeldt als doodsoorzaak van Dien Hoetink eveneens: 'maag-darmcatarr'. (Dit is overigens één van de kenmerken van typhus.)

5.4.12 Conclusies omtrent het levenseinde van Dien Hoetink

Het is niet eenvoudig om een eenduidige conclusie te trekken over wat er nu precies gebeurd is. De verklaringen leiden op zichzelf allemaal tot het-

[184] Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag.
[185] Gesprek met mevrouw S. van de Perre-Velleman in Londen per telefoon op 30 mei 2002.
[186] Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag.
[187] Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag.
[188] Bedoeld wordt het eerder ontruimde *Jugendschutzlager* Uckermark.

zelfde: dat Dien Hoetink in Ravensbrück is omgekomen. Maar de vraag blijft hoe dat nu precies gebeurde.

Het ontstaan van verschillende (getuige)verklaringen naast elkaar over dezelfde gebeurtenis (wat overigens vaak voorkomt en daarom tot een indringend onderwerp van wetenschap is geworden) zou bijvoorbeeld verklaard kunnen worden met het resultaat van het onderzoek van Wagenaar. Hieruit is gebleken dat erg onplezierige gebeurtenissen waarin wijzelf een kwalijke rol spelen beter door ons geheugen worden opgenomen dan onplezierige gebeurtenissen die door derden zijn veroorzaakt.[189]

Het behoeft hier verder geen betoog dat de dood van mede-gevangenen in vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück voor allen die het overleefden behoorde tot het meest-afschuwelijke wat men meemaakte. De diverse verklaringen waarover wij beschikken verdienen alleen daarom al ons ultieme respect. Met behulp van al deze verklaringen zullen wij nu proberen een conclusie te trekken die voldoende recht doet aan de gewetensvolle opofferingen die Dien Hoetink zich, in grote eenzaamheid, heeft moeten getroosten.

Er is derhalve geen eensluidende verklaring over het levenseinde van Dien Hoetink. De verklaringen van 'getuigen' over haar overlijden kunnen nooit verder gereikt hebben dan het feit dat Dien Hoetink werd overgebracht naar het *Revier.* Daarna was er geen contact meer.

Twee mogelijkheden zijn er. De eerste mogelijkheid is dat zij door ziekte en uitputting in het *Revier*, onmiddellijk na daar heen overgebracht te zijn, bezweken is. De tweede mogelijkheid ligt daar dicht bij, namelijk dat zij door ziekte en uitputting niet meer in staat was om voor de *SS* productieve arbeid te verrichten en via het *Revier* naar Uckermarck is overgebracht om uiteindelijk in de *Gaskammer* van Ravensbrück te sterven. De laatste optie ligt, gezien de algemene gang van zaken in Ravensbrück in de maanden januari en februari 1945 met betrekking tot de levensbeëindiging van vrouwen van 40 jaar en ouder die geen productieve arbeid meer konden verrichten, het meest voor de hand.

Het verschil is klein wanneer je het bekijkt vanuit de mogelijke overlevingskansen die Dien Hoetink gehad zou kunnen hebben. Zij was ziek, uitgeput en haar veerkracht was verdwenen. Anderzins is het verschil groot. De laatste adem uitblazen omdat het leven 'op' is, of naakt de *Gaskammer* te moeten betreden .....

Dien Hoetink heeft haar eenzame strijd voor 'rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid' in Ravensbrück 'beloond' gezien met de rechteloos-

[189] Wagenaar, 'Remembring mij worst sins: How autobiographical memory serves the updating of the conceptual self', 263.

heid van het *Nazi-regime.* Dit regime, aldaar uitgevoerd door *SS-Führer* en *SS-Aufseherinnen*, betekende rechteloosheid in *optima forma* .

Waarschijnlijk werd zij met de smoes van het niet-bestaande kamp Mittwerda in Uckermark in een vrachtwagen geleid die haar weer naar Ravensbrück zou terugbrengen, alwaar zij met de smoes van *Entlausungsaktion* in de *Gaskammer* werd geleid. Dit lijkt de meest aannemelijke versie. Maar, het zou uiteindelijk ook zo geweest kunnen zijn dat zij in het *Revier* van Ravensbrück 'uit zichzelf' bezweken is.

Hoe het ook zij, in ieder geval zijn haar stoffelijke resten in het *Krematorium* van Ravensbrück verbrand en haar as werd verstrooid over de rechtstreeks aan het concentratiekamp Ravensbrück grenzende Schwedt-See. Hier kreeg zij de eeuwige rust van dit idyllische meer. Want dit meer heeft nooit de gruwelen die zich op haar oever afspeelden gekend. Dit meer kon Dien Hoetink en haar omgebrachte mede-gevangenen in de rust van het niets tot zich nemen.

5.4.13 Het werk van RbVVO na de arrestatie van Dien Hoetink

Hirschfeld en Louwes hadden na de internering van Dien Hoetink op 3 augustus 1944 tot het einde van de bezetting hun handen vol aan de voortgang van met name de voedselaanvoer in het westen van Nederland. In september werd door de spoorwegstaking (begonnen op 17 september 1944) het vervoer van voedsel per trein onmogelijk. Het vervoer van vooral aardappelen en graan uit het noorden en oosten van het land naar het westen kon alleen nog per schip plaatsvinden. Maar, zoals we eerder zagen, legden de Duitse autoriteiten uit wraak voor de spoorwegstaking het vervoer te water stil.

In de nacht van 22 op 23 september stelde Seyss-Inquart aan Hirschfeld en Louwes nog de eis om een oproep te richten tot het personeel van de Nederlandse Spoorwegen om in het belang van de voedselvoorziening hun arbeid te hervatten. Zo niet, dan zou men van Duitse zijde de toevoer van levensmiddelen naar de grote consumptiecentra stilleggen. 'Ir. Louwes en ik (Hirschfeld) hebben toen pertinent geweigerd een oproep als bedoeld uit te vaardigen. Wij wezen er aanstonds op dat de Rijkscommissaris, indien hij tegenmaatregelen zou nemen, de volle verantwoordelijkheid voor den komenden hongersnood zou dragen'.[190]

Het officiële rantsoen in het westen was in oktober 1944 al zover gedaald dat het nauwelijks voldoende was om in leven te blijven. Er dreigde een ramp! In december 1944 kregen Hirschfeld en Louwes van Seyss-Inquart gedaan dat zij een Centrale Rederij Voedselvoorziening mochten oprichten. Deze kwam onder leiding te staan van mr. H. Ivens, met daarnaast een be-

[190] Hirschfeld, *De centrale rederij voor de voedselvoorziening,* 2.

langrijke rol voor het hoofd van de afdeling Vervoer van RbVVO, H.J. van de Roemer.[191] Het vervoer over het IJsselmeer kwam in de week van 18 tot 24 december weer op gang, het begon er op te lijken dat het nog goed zou komen. Dan valt de vorst in. Het IJsselmeer werd onbevaarbaar.

Een gezond mens heeft per dag voedsel nodig met een voedingswaarde van 2200 à 2400 calorieën. Begin oktober 1944 was de voedingswaarde van het officiële rantsoen gedaald tot 1400 calorieën. Vooral in de grote steden van het westen van Nederland werd de toestand met de dag slechter. Duizenden mensen ondernamen hongertochten naar het platteland. Een onafzienbare rij van slecht geklede en verkleumde mensen. Velen zijn lopend, anderen hebben een oude rammelende fiets met of zonder (houten) banden, sommigen een handkar.

De gaarkeukens in de grote steden draaiden op volle toeren. Maar ze hadden niet meer te bieden dan waterige soep. Men voedde zich met suikerbieten en in zeer geringe mate met bloembollen. Door de afgenomen weerstand van de mensen braken besmettelijke ziekten als roodvonk, difterie en tyfus uit.

Eind januari 1945 kwam in Delfzijl het eerste Zweedse schip van het Rode Kruis met voedsel aan. Het duurde tot eind februari voor de distributie hiervan onder de hongerlijdende Nederlanders daadwerkelijk begon. Ondanks de distributie, de gaarkeukens, de hongertochten en de zwarte handel, kregen steeds meer mensen te kampen met uitputtingsverschijnselen, die het gevolg waren van een volstrekt gebrek aan voedsel. Het is bekend dat in Den Haag vijf-en-twintig à dertigduizend bewoners aan deze hongerziekte leden; omgerekend komt dat getal voor het hele westen van Nederland neer op tweehonderdduizend zieken.[192] In het eerste halfjaar van 1945 stierven er in Den Haag 5.811 personen, dat is bijna twee-en-eenhalf keer zoveel als in het eerste halfjaar van 1944, toen waren dat 2.389 personen. Voor twaalf grote gemeenten bedroegen de cijfers 29.122 in 1945 en 13.155 in 1944.[193]

RbVVO heeft nog erger voorkomen. Het lenigen of voorkomen van alle nood, leed en dood behoorde echter in het laatste oorlogsjaar, door de zeer gecompliceerde oorlogsomstandigheden, niet meer tot de mogelijkheden van RbVVO.

5.4.14 De RbVVO-collega's na de oorlog

Uiteindelijk zou het leven na de bevrijding in mei 1945 weer zijn normale loop krijgen. Dat gold ook voor Hirschfeld en Louwes en vele andere collega's van Dien Hoetink. Na zijn zuivering door de Kroon werd Hirschfeld

---

[191] Hirschfeld, *De centrale rederij voor de voedselvoorziening,* 4.
[192] Barnouw, *De hongerwinter,* 51.
[193] Trienekens, *Tussen ons volk en de honger,* 402.

benoemd tot regeringscommissaris in algemene dienst en was hij als zodanig betrokken bij economische en financiële aangelegenheden, bij het vredesverdrag met Duitsland, het Marshallplan enz. Hij was in 1949-1950 gedurende acht maanden Hoge Commissaris in Indonesië en na beëindiging van zijn loopbaan in 1952 bekleedde hij nog tal van commissariaten in het Nederlandse bedrijfsleven.[194]

Wat Louwes betreft stelde minister van Landbouw en Visserij S.L. Mansholt na de oorlog een commissie in om een onderzoek naar zijn beleid uit te voeren. [195] De commissie concludeerde dat Louwes *een bij voortduring op de belangen van de Nederlandse bevolking gericht beleid heeft gevoerd*. De Nederlandse regering beloonde dit optreden door Louwes, die al sinds 1935 Ridder in de Orde van Nederlandse Leeuw was, in 1946 de hoge onderscheiding toe te kennen van Groot-officier in de Orde van Oranje Nassau.[196] Trienekens concludeert bij het overzien van Louwes' optreden dat: 'het Nederlandse volk in zijn geschiedenis aan weinigen zoveel dank verschuldigd is als aan hem, omdat hij onder vrijwel onmogelijke omstandigheden, op originele en doortastende wijze met volharding het volksbestaan heeft weten te redden'.[197] Na de oorlog vervulde hij diverse taken voor de FAO. Hij was de eerste directeur van het Europese Bureau van de FAO. Om gezondheidsredenen heeft hij een benoeming tot directeur-generaal van de FAO niet aanvaard. Tot zijn dood op 25 januari 1953 in Den Haag bleef hij directeur-generaal voor de Voedselvoorziening.

In die periode van 1945 tot 1953 zou hij getuige zijn van het snelle herstel van Nederland van de gevolgen van de bezetting. 'De bezetting was kort maar hevig. De Duitsers hadden de bedoeling hier te blijven. Ze waren geen tijdelijke aanwezigen met alleen militaire oogmerken. Nederland zou worden gelijkgeschakeld en opgenomen in het Groot-Duitse Rijk'.[198] Er werden reeksen maatregelen genomen die op dat doel waren gericht. De productie en de arbeidsmarkt werden sterk gereguleerd. Naarmate de oorlog verder ging, werd dieper ingegrepen. Het productieapparaat raakte steeds meer beschadigd. In het laatste jaar werden wegen, bruggen en spoorlijnen opzettelijk verwoest. In 1945 was volgens prof. J.Pen zeker een kwart van het productieapparaat verdwenen. De traditionele handelswegen, speciaal die met Duitsland, bestonden nauwelijks meer. En toch werd reeds in 1950 alweer het peil van 1940 bereikt. De treinen reden weer, de consumptie was gemiddeld weer vooroorlogs.

---

[194] Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland,* deel I, 242-244.
[195] Deze commissie bestond onder meer uit: F.H. Fentener van Vlissingen, J. Le Poole en E.H. Ebels.
[196] Westra, *Dr.Ir. S.L. Louwes,* inleiding.
[197] Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland,* deel I, 356.
[198] Pen, 'De grote lijn in de economische ontwikkeling', 21.

Het leek wel een wonder dat alles zich zo snel herstelde. Volgens Klemann is Wereldoorlog II voor de industrialisatie van Nederland echter lang niet in alle opzichten negatief geweest. Gedurende de eerste oorlogsjaren is er fors geïnvesteerd om aan de vraag van de bezetter te voldoen en om wegvallende importen te vervangen. Ook werd er geïnvesteerd omdat bedrijven hun overtollige liquiditeit wilden omzetten in activa die hun waarde zouden behouden. Pas vanaf september 1944 tot de bevrijding heeft de bezetter geprobeerd resterende voorraden en machines in Nederland in beslag te nemen. Transportproblemen zorgden ervoor dat dit maar heel ten dele is gelukt.[199]

Ook op het werkterrein van Dien Hoetink rolden de ontwikkelingen snel over elkaar heen. Het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945 en de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 1950 hadden – 'bij leven en welzijn' – zo uit de pen van Dien Hoetink kunnen vloeien. De na-oorlogse ontwikkelingen op het terrein van de Publiekrechtelijke Bedrijfs Organisatie (PBO) binnen de landbouw volgden de mede door Dien Hoetink voorziene en geplaveide trajecten.

5.5 De nagedachtenis van Dien Hoetink

Ondertussen waren de collega's op het ministerie van Landbouw en Visserij 'hun' mejuffrouw mr. Hoetink niet vergeten. Dien Hoetink had in het najaar van 1943 het initiatief genomen tot de oprichting van het Personeelfonds van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd en zij was de eerste voorzitter van dit fonds.[200] Dit fonds stelde zich ten doel hulp te verlenen, zowel financieel als materieel, aan collega's die door plotseling optredende omstandigheden buiten eigen schuld in moeilijkheden waren geraakt. Het doel was ook om op deze wijze de collegiale band tussen de ambtenaren van RbVVO te bevorderen. Uit erkentelijkheid voor haar initiatief tot oprichting en voor haar werk voor het fonds werd na de oorlog door het bestuur unaniem besloten: 'als stille hulde aan haar nagedachtenis', het Fonds haar naam te geven. Ongeveer gelijktijdig met deze naamswisseling werd mede besloten de werkingssfeer van het Fonds uit te breiden tot alle ambtenaren, 'ressorteerend onder het Ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening, werkzaam zoowel in als buiten Den Haag'.[201]

Voortaan zou er dus sprake zijn van het 'Mejuffrouw Mr. Hoetinkfonds'. In een folder van het Hoetinkfonds van 5 juni 1948 wordt verslag gedaan van de 'Herdenkingsplechtigheid met betrekking tot wijlen onze eerste voorzitster, mejuffrouw Mr. E.W. Hoetink, op Dinsdag 4 Mei 1948, des morgens te

---

[199] Klemann, *Nederland 1938-1945*, 300-302.
[200] Archief Hoetinkfonds, drukwerk aan alle personeelsleden van het ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening van januari 1946. Nr. 25186/8.
[201] Archief Hoetinkfonds, 1946, folder *Waar blijft het geld?* December 1946.

Foto uit folder van 'Mejuffrouw Mr. Hoetinkfonds' (juni 1948).

elf uur'.[202] Op dat tijdstip traden de genodigden binnen. Allereerst moet natuurlijk de familie genoemd worden. Mevrouw G.A. Hoetink-Jongbloed, de moeder van Dien en haar huisgenote[203], dan prof. mr. H.R. Hoetink en zijn vrouw, mevrouw J.C. Hoetink-Gertges. Verder waren er nog enige vertegenwoordigers, zowel van de kant van de familie Hoetink als die van de familie Jongbloed en mevrouw E.W. Koolemans-Beynen uit Maarn bij wie Dien zo vaak uit logeren ging. Ook waren er twee vriendinnen van Dien te weten mej. mr J.N. Henket uit Utrecht en mej. mr. W.G. van Hettinga Tromp uit Den Haag.

De lijst met genodigden telde 163 personen.[204] De bijeenkomst vond plaats in de vergaderzaal van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening aan de Boorlaan. Er werd een heel draaiboek opgesteld om de bijeenkomst vlot te laten verlopen. De Verkeerspolitie werd zelfs ingeschakeld omdat men verwachtte dat er die ochtend vanaf half elf 60 tot 80 auto's aan- en af zouden rijden.

Ook al was het inmiddels mei 1948, 3 jaar na de bevrijding van Nederland, toch was het nog noodzakelijk om extra maatregelen te nemen om de familie Hoetink en een aantal genodigden een kopje koffie aan te kunnen bieden. De secretaris van het Hoetinkfonds, de heer H.J Blei, schreef aan de Afd. II van de directie Voedselvoorziening het volgende: 'Het bestuur zou het op prijs stellen indien het in de gelegenheid werd gesteld om na afloop aan enkele autoriteiten, de familie Hoetink en nog enige andere personen (in totaal ongeveer 20 personen) een kop koffie van goede samenstelling aan te bieden en het is met oog daarop dat ik U vriendelijk vraag, zo mogelijk aan het fonds voor deze gelegenheid te willen toewijzen een pond koffie, 2 ons suiker en drie liter melk'.[205]

Het gehele bestuur en alle contact-personen van het Hoetinkfonds waren aanwezig. Minister Mansholt was uitgenodigd maar moest wegens drukke bezigheden verstek laten gaan. Hij liet zich vertegenwoordigen door secretaris-

[202] Archief Hoetinkfonds, 1948, algemene folder van 5 juni 1948.
[203] Dit was een schoonzuster van haar, in de stukken kortweg omschreven als mw. Hoetink. Zij woonden samen aan de Laan van Meerdervoort 201.
[204] Archief Hoetinkfonds, 1948, dossier herdenkingsbijeenkomst.
[205] Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 14 april 1948.

generaal mr. J.Th. Bonnerman, de oud secretaris van RbVVO en als zodanig oud collega-afdelingshoofd van Dien Hoetink.

Verder stonden er op de lijst van genodigden al de namen van de collega's van Dien, zowel van degenen die nog in dienst waren van het departement als ook van degenen die inmiddels andere functies bekleedden. Opvallende namen daar onder zijn bijvoorbeeld die van ir. A.H. Boerma, de latere directeur-generaal van de FAO, prof. dr. M.J.L. Dols, mr. H.E.R.E.A. Frank, op dat ogenblik landbouw-attaché in Parijs, dr.ir S.L. Louwes,[206] ir. C. Staf, de latere minister van Defensie en de latere minister mr. J. van Aartsen. Mr. J.J.D Albarda, mr. H.W. Bloemers, de heer E.H. Ebels, op dat ogenblik Commissaris van de Koningin in Groningen, bij het uitbreken van de oorlog was hij gedeputeerde van Groningen en in de oorlogsjaren werd hij de PVC van Groningen voor RbVVO en alszodanig had hij grote invloed op de totstandkoming van voedselzendingen naar het westen in de hongerwinter. Voorts Prof. W.F. de Gaay Fortman, dr. H.M. Hirschfeld, H.D. Louwes, mr.dr. A.A. van Rhijn, mr. F.M.H. Schokking en dr. J.H. Patijn. Ook mej. A. Wagner en de heer G.Pas die we eerder in deze biografie aan het woord lieten waren aanwezig.

Dr. Hirschfeld moest tot zijn diepste leedwezen mededelen dat hij door verblijf in het buitenland verhinderd was: 'Met bijzondere hoogachting denk ik nog herhaaldelijk aan Mej. Hoetink en ik vind het derhalve een treffend en sympathiek denkbeeld deze herdenking te doen plaatsvinden'.[207]

Prof.mr. W.F. de Gaay-Fortman moest wegens plotselinge dringende bezigheden verstek laten gaan, hij betreurde dit achteraf ten zeerste. 'Het verheugt mij zeer, dat de nagedachtenis van mej. Hoetink, aan wie ik als oud-collega zulke goede herinneringen heb, op het ministerie van Landbouw in gezegende herinnering wordt gehouden. Ik heb behoefte U (het bestuur van het Hoetinkfonds) daarvoor te bedanken'.[208]

De commissaris van de koningin in Groningen, E.H. Ebels, moest eveneens laten afweten. Hij moest aanwezig zijn bij een dodenherdenking in Groningen. 'Dit spijt mij te meer, omdat ik door mijn aanwezigheid gaarne had willen getuigen van mijn grote waardering voor haar persoon en haar werk'.[209]

Tijdens de herdenkingsbijeenkomst werd er een getekend portret van Dien Hoetink onthuld en aan de leiding van het ministerie overgedragen. Hiertoe had het bestuur van het Hoetinkfonds een schriftelijke opdracht verstrekt aan de Haagse ets-kunstenaar Joh.D. Scherft: 'Als leidende gedachte zit

---

[206] Ir. S.L. Louwes is op dat ogenblik reeds onderscheiden met een ere-doctoraat van de Rijks Landbouw-Hogeschool in Wageningen.
[207] Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 1 mei 1948.
[208] Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 14 juni 1948.
[209] Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 29 april 1948.

bij ons voor de overledene te doen afbeelden in haar werk, zodat het kleine amateur-kiekje, wat de situatie betreft, als uitgangspunt voor Uw werk zou kunnen dienen. ..... Wij noteerden dat Uw honorarium voor dit werk zal bedragen f 150,--'.[210]

De herdenkingsbijeenkomst werd geopend door de voorzitter van het Hoetinkfonds, de heer R.S.A. Volkers. Spreker legde de nadruk op de stuwkracht van Dien Hoetink en op haar sociaal voelend hart. Hij had 'wijlen Mej. Mr. Hoetink' niet alleen leren kennen als een scherpzinnig juriste, toegerust met een grote en gedegen kennis van alles wat de sociale aspecten van het ambtelijk apparaat betrof, maar – meer nog – had hij haar leren kennen als de hoogstaande vrouw, voor wie in die dagen de sociale nood van haar collega's, zowel op financieel als op materieel terrein, daadwerkelijk en uitermate ter harte ging. Hij refereerde er aan dat het bestuur, of liever de overgebleven bestuursleden van het toenmalige Personeelfonds, een ogenblik als lam geslagen hadden gestaan toen hetgeen reeds zo lang werd gevreesd, ook voor hen wrede realiteit werd. Zij besloten om 'in de voetstappen van wijlen onze Mej. Mr. Hoetink haar moeizame taak voort te zetten'.[211]

Vervolgens werden door mejuffrouw N. Drijver, sociaal werkster, twee vlaggen terzijde geschoven en kwam het door Joh.D. Scherft getekende portret van Dien Hoetink tevoorschijn. Het portret werd vervolgens door secretaris-generaal mr. J.Th Bonnerman, namens 'Zijne Excellentie Minister Mansholt', aanvaard als blijvende herinnering aan 'wijlen Mejuffrouw Mr. E.W. Hoetink'.

De secretaris-generaal getuigde daarna van bewondering en dankbaarheid jegens de herdachte juriste. Nog levendig herinneren wij ons, zei hij, 'die fatale dag in Augustus 1944 toen zij uit een vergadering werd weggeroepen en meegevoerd onder de zo bekende, leugenachtige mededeling, dat het maar voor enkele uren zou zijn, om een verhoor te ondergaan. Vele zijn de pogingen geweest om haar, toen zij niet terugkwam, weer vrij te krijgen. Ook bij de hoogste Duitse autoriteiten werd door de Heer Ir. Louwes gewezen op het ongehoorde van deze gevangenhouding van iemand, die in het apparaat niet gemist kon worden en wie, behalven dan een eerlijke oprechte Vaderlandsliefde, door de Duitsers niets verweten kon worden. Zelfs een groot bedrag aan geld werd door de Heer Ir. Louwes beschikbaar gesteld om – indien het al niet rechtstreeks gelukte – via de weg van omkoperij het doel te bereiken. Steeds werden door de Duitsers toezeggingen gedaan van spoedige vrijlating en werd medegedeeld, dat juffrouw Hoetink alleen maar wat opgevoed moest worden, omdat ze zich te openhartig had uitgelaten over de Duitse methoden. Het zou nog gelukt zijn haar, na enkele weken, weer vrij

[210] Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 6 april 1948.
[211] Archief Hoetinkfonds, 1948, Redevoeringen 4 mei 1948, A 1-4.

te krijgen, indien niet de dolle Dinsdag was gekomen; die dag, die door de meesten van ons met uitbundige vreugde werd begroet, maar die tragischer wijze voor Mejuffrouw Mr. Hoetink fataal is geworden. In hun panische angst voor het snel oprukkende gealliëerde leger werd Vught ontruimd en werden alle daar gevangen gehouden Nederlanders naar Duitsland weggevoerd. Eenmaal daar, was Juffrouw Mr. Hoetink buiten ons bereik en zelfs buiten het bereik van de hier verblijvende Duitse autoriteiten gekomen. Wij zouden Mej. Mr. Hoetink niet meer terugzien. Haar fijnbesnaarde geest was niet bestand tegen het brutale geweld van de Teutoon'.[212]

Verder vroeg de heer Bonnerman zich af hoe het mogelijk was dat bij alle aanwezigen het beeld van Dien Hoetink zo levendig was gebleven. Hij schreef dit toe aan haar vele talenten, haar uitzonderlijk karakter, maar vooral haar grote hart. Haar gaven waren velerlei, maar voor RbVVO was het vooral haar grote juridische kennis die in het dagelijks werk zozeer in het oog sprong.

Zo wist zij reeds vóór de oorlog met haar creatief vermogen, nadat de rechter een uitspraak had gedaan inzake een gebrek in de Landbouw-Crisis-wetgeving, de schade te beperken via wetgeving (de 'Lex Hoetink') die de bewondering afdwong van zowel haar chefs als ook van leden ven de Tweede Kamer. Ook wist zij in diezelfde jaren, aldus nog steeds secretaris-generaal Bonnerman, op onnavolgbare wijze de toenmaals levende gedachte met betrekking tot de organisatie van het landbouw-bedrijfsleven in een tweetal voorontwerpen van Wet neer te leggen, die na publicatie, de belang-stellenden tot nadenken dwongen en die gedurende de oorlog hun bekroning vonden in een wettelijke basis voor de bedrijfschappen. 'Dit werk en haar publicaties op dit gebied zijn thans wederom een belangrijke bijdrage geweest voor het nieuwe wetsvoorstel voor de bedrijfsorganisaties en hadden de grote verdienste een volkomen Nederlandse wet te zijn, volgens Nederlandse be-ginselen, ondanks de moeite, welke de Duitsers zich getroost hebben om de bedrijfschappen in te richten naar Duits, d.i. Nationaal-Socialistisch patroon'.

Vervolgens richtte de heer Bonnerman zich tot de moeder van Dien Hoetink persoonlijk:

'Mevrouw Hoetink, juist omdat wij Uw dochter zozeer eren en missen, we-ten wij, wat U in haar moet missen. De belangstelling, welke U hier op deze herdenking ziet, in het bijzonder gericht op de herdenking van het vele goede werk van Uw dochter, moge U enigermate tot troost strekken. Wij danken U zeer, dat u hier tegenwoordig hebt willen zijn en door Uw aanwe-zigheid ons in staat hebt gesteld U, als haar Moeder, te danken voor de

[212] Archief Hoetinkfonds, 1948, Redevoeringen 4 mei 1948, B 1-4.

warme belangstelling, welke Uw dochter, in zo ruime mate aan ons heeft geschonken'.

De laatste spreker was prof. mr. Henk R. Hoetink.[213] Hij bedankte namens zijn moeder en de naaste familie het bestuur van het fonds en de secretaris-generaal voor de warme woorden van waardering voor de persoon en het werk van zijn zuster. Dat het Personeelfonds voortaan 'Mejuffrouw Mr. Hoetink Fonds' zou heten, vormde – volgens Henk Hoetink – de mooiste en de beste herinnering die mogelijk was, aan haar warm sociaal gevoel en haar liefde voor haar werk bij het departement. Hij memoreerde dat hij, met name in 1942 (na zijn gevangenschap in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort), maar ook wanneer hij daarna bij haar logeerde, dagelijks had kunnen zien hoe geen moeite haar te veel was voor haar werk bij RbVVO. Voor de krant was nauwelijks tijd en tot laat in de nacht was zij in departementale stukken, ontwerpen, rapporten, instructies en beslissingen verdiept. Het was hem steeds opgevallen dat zijn zuster hierbij een gelukkige combinatie bezat van een praktische kijk en juridische kennis. Volgens Henk Hoetink waren het twee gevoelens waardoor zij zich bij haar werk liet leiden:

'Het eerste dreef haar bij het zoeken naar regelingen die voor alle betrokkenen goed, rechtvaardig en nuttig waren, terwijl zij door het tweede, haar sterke overtuiging van de onschatbare waarde van de rechtstaat, bleef vasthouden aan het zoeken naar oplossingen die pasten in het grondwettelijk kader en die juridisch juist en aanvaardbaar waren. Maar wie haar goed hebben gekend, weten dat liefde voor het werk, sociaal gevoel en zelfs het vasthouden aan de rechtstaat voor haar niet het laatste was. Achter dit alles stond haar liefde voor Holland. Zij hield van zijn schilderkunst en besteedde haar karige vrije tijd graag aan het bezoeken van tentoonstellingen van oude en nieuwe Nederlandse Meesters. Zij kon intens genieten van het Hollandse landschap, of het de lage landen waren, de polders en sloten of de hoge zandgronden van de Veluwe die zij uit haar jeugd en haar kampervaringen als student in Vierhouten zo door en door kende. Hiermee hing samen haar grote belangstelling voor uitingen van het volksleven, voor boerenhuizen, volksfeesten en volksgebruiken van allerlei aard'.

Verder memoreerde Henk Hoetink dat Dien's verblijf in Amsterdam (waar zij enkele jaren op kamer woonde) haar een blijvende gehechtheid aan 'deze schoonste aller steden' had gegeven. Als zij in Amsterdam was wandelde zij, liefst alleen, langs de grachten en juist toen zij er niet meer woonde, kocht zij bijna elk boek dat over die stad verscheen.

---

[213] Archief Hoetinkfonds, 1948, Redevoeringen 4 mei 1948, C 1-3.

De Duitse overval en bezetting had haar, aldus haar broer, zeer diep getroffen. In dit geliefde land Duitse uniformen te moeten zien en de Duitse taal te moeten horen, is voor haar een dagelijkse smart geweest. Een tekenende bijzonderheid daarbij was wel de boekenlegger die ze steeds thuis gebruikte. Deze bestond uit een smal lint in de kleuren rood, wit en blauw met dwars er over heen de tekst: - 10 mei 1940 - .

Hiermede was de plechtigheid ten einde. **'**Zichtbaar ontroerd dankte mevrouw Hoetink (de moeder van wijlen onze eerste voorzitster) bij het verlaten van de zaal nog allen'.[214]

Daarmee werd het 'levensboek' van Dien Hoetink gesloten. Henk Hoetink nam daarna nog het initiatief om, als haar 'broeder', Dien voor te dragen voor een vermelding op de 'Eerelijst der namen van hen, die voor het vaderland zijn gevallen'.[215] Deze lijst bevindt zich in de hal van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Iedere dag wordt een volgende pagina van de lijst getoond. De naam van Dien Hoetink staat vermeld onder No. 1625. Henk Hoetink omschreef zijn zuster bij zijn voordracht als volgt: 'Hoofdambtenares Rijksbureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Heeft bij haar ambtelijke arbeid de verlangens en wensen van de vijand zoveel mogelijk tegengewerkt en gedwarsboomd'.

De naam van Dien Hoetink staat, ter blijvende herinnering, met de namen van mede-gevallenen gebeiteld in een plaquette in de hal van het ministerie van Landbouw, Visserij en Natuurbeheer en in de hal van het Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort in Den Haag.

Op donderdag 7 juni 1951 werd vanwege de Minister van Justitie, overeenkomstig de Wet van 2 juni 1949 (Staatsblad no. J 227)[216], in de bijlage van de Staatscourant aangifte gedaan van het overlijden van Dien Hoetink, die tot op dat ogenblik voor de Wet nog steeds als 'vermist' werd beschouwd.[217] De aangifte in de Staatscourant luidde als volgt:

96063 Hoetink, Everardina Wilhelmina, 11 Jan. 1904, 's-Gravenhage. Won. 's-Gravenhage. † 16 Febr. 1945, Ravensbrück (Duits-Land).

Dien Hoetink, zij stierf, net veertig jaar oud en 'had meer achter de rug dan de meesten van ons ooit zullen meemaken'.[218] Zij was het 'levend bewijs' dat de vraag of er gerechtigheid heerst in een land, niet in de eerste plaats afhan-

[214] Archief Hoetinkfonds, 1948, algemene folder van 5 juni 1948.
[215] NIOD-archieven, Opgave voor de eerelijst der namen van hen, die voor het vaderland zijn gevallen. Opgave door prof.mr. H.R. Hoetink, Tintorettostraat 6- 2H, Amsterdam, zonder datum.
[216] Wet aangifte vermiste personen tijdens de bezettingsperiode.
[217] Bijvoegsel van de *Nederlandse Staatscourant* van donderdag 7 juni 1951, no. 108
[218] Withuis, 'Terugkeer', *Opzij,* januari 2002, 75

Gedenksteen in de hal van het Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort

kelijk is van fraaie codificaties met elegant geformuleerde rechtsregels – ook al leverde zij daar wel een belangrijke bijdrage aan – , maar van persoonlijke eigenschappen, zoals de moed om te spreken waar onrecht geschiedt en de moed om te weigeren aan onrecht mee te werken.[219]

Op haar zijn zonder meer de woorden van toepassing die Van Oven in 1956 in het *Nederlands Juristenblad* gebruikte om de juriste Tendeloo te herdenken: 'Hier is de betuiging van eerbiedige hulde op haar plaats voor zo veel geestdrift, opofferingen en volharding in dienst van het recht, en van leedwezen, dat dit leven, dat nog zo veel beloofde, te vroeg werd afgebroken'.[220]

[219] Mok, *Collaboratie: personen en patronen,* 33-34
[220] Van Oven, *'Mej. mr. N.S.C. Tendeloo †'*, 845